

אקזיסטנציאליזם ואמונה

עבודת גמר 5 יח"ל בפילוסופיה

שם התלמיד:

איתן לובין

מס' זהות:

330600149

מנחה אקדמי:

ד"ר איתן אברמוביץ

שם ביה"ס:

ישיבה תיכונית שפע מקור חיים

תאריך:

שבט תשפ"ה, אפריל 2025

תוכן עניינים

2	מבוא
2	אפיון
3	אתאיזם
4	שאלת החקר ותהליך העבודה
5	ז'אן פול סארטר
5	סארטר - היכרות ראשונית
6	הקיום קודם למהות
8	סארטר ואתאיזם
11	סיכום
12	ויקטור פראנקל
12	היכרות
13	חידושו הדתי של פראנקל
16	פראנקל מול סארטר
20	סיכום
21	הרב סולובייצ'יק
21	הרב סולובייצ'יק - היכרות קיומית
25	הדתיות של סולובייצ'יק
28	אקזיסטנציאליזם וההלכה היהודית – האם ייתכן?
30	סיכום
31	סיכום
32	מסקנה סופית
33	ביבליוגרפיה
34	רפלקציה
35	תודות
36	נספחים
36	הצעת מחקר

מבוא

אפיון

האקזיסטנציאליזם (existentialism), שנקרא גם התורה הקיומית, הוא זרם בפילוסופיה המודרנית המערבית. את תחילתו של זרם זה מציינים לרוב אצל פרידריך ניטשה או סרן קירקגור, משם הזרם צמח לכיוונים שונים והפך לזרם מרכזי מאוד בפילוסופיה המודרנית.¹ ניטשה מייצג את תחילתו של האקזיסטנציאליזם האתאיסטי, וקירקגור של האקזיסטנציאליזם הדתי, משום כך תורת הקיום אינה דתית או חילונית בהכרח. בעבודתי אציג את שני הזרמים שקיימים בתורה זו - הדתי והאתאיסטי. עבודתי, בפשטות, תתעסק במקומה של הדת בתוך האקזיסטנציאליזם. אבדוק כיצד היא באה לידי ביטוי אצל הוגים שונים מזרם זה, בעיקר בפן הקיומי שבתורתם.

נציג את הרעיונות המרכזיים שבזרם הזה:

האקזיסטנציאליזם מורכב מזרמים מגוונים. הוגים שונים יצרו תורות שונות ומגוונות במהותן. על אף ששני פילוסופים ייקראו שניהם אקזיסטנציאליסטיים, הטענה ששניהם מסכימים על רוב הנושאים, או שהם עומדים על אותן הטענות, עשויה לעיתים להיות שגויה. לכן, קשה לעמוד על הגדרה הכוללת את כל הזרמים. בחיבור זה, שבו אנחנו חוקרים פילוסופים והוגים קיומיים אשר שונים בתכלית אחד מהשני, יש צורך קודם כל בהבנה של הגיוון והשוני. בנוסף, כפי שהוזכר למעלה ויפורט בהמשך, בעבודה זו יושם דגש על הדת והאתאיזם שבתורה הקיומית. ההבדל שאני מתמקד בו בין ההוגים הוא נושא הדת והאמונה. בעקבות הגיוון והשוני, הניסיון להכניס את פילוסופיית הקיום תחת הגדרה עלול להיות קשה במיוחד. רבים ניסו לתת הגדרה כוללת של כל התורות הקיומיות. הגדרות אלו הן שנויות במחלוקת ולא מוסכמות על כולם. לדוגמה, בעוד שסארטר מגדיר בפשטות שהאקזיסטנציאליזם הוא הרעיון שהקיום קודם למהות² (על כך יורחב בהמשך), אנחנו עשויים לגלות שפילוסופים אקזיסטנציאליסטיים אחרים רואים את הרעיון הזה בצורה אחרת.

במבוא זה אני מנסה להסביר מהו האקזיסטנציאליזם, לפני שניכנס לפרטים ונגלה זרמים מגוונים מאוד אצל הוגים שונים. לכן אנסה לתת הסבר כולל שיכניס את כלל ההוגים והתורות הקיומיות תחת קורת גג אחת. בשביל לעשות זאת, אשתמש בשיטתו של יעקב גולומב בנושא הזה, שהיטיב לנסח בספרו 'מבוא לפילוסופיות הקיום' שאת האקזיסטנציאליזם אין להגדיר אלא לאפיין. כלומר, במקום לנסות להגדיר ולכלול את כלל הזרמים יחד, יש למצוא אלמנטים שמאפיינים את השיטה הקיומית כולה. מאפיין אינו הגדרה. על האיפיון הזה נעמוד כאן.³

המאפיין שבוודאי נמצא אצל כלל ההוגים הקיומיים הוא ההתמקדות בקיום. על שמו אנו קוראים לזה התורה הקיומית בעברית ואקזיסטנציאליזם בלעז (existence, קיום). האקזיסטנציאליזם יעביר את הדיבור המרכזי על האדם לקיום עצמו, לממשי. בעוד אחרים יראו את האדם בכל מיני צורות ומהויות מעבר לקיום, האקזיסטנציאליזם ייטה תמיד להתמקד בקיום. לדוגמה, יש רעיונות המזהים את האדם עם נשמה נשגבת (ביהדות למשל) או עם יצר נתעב. ניתן להתעסק בזה ולתחום את האדם לגבולות אלו, עם

¹ גולומב, עמ' 11-12

² סארטר, עמ' 10

³ גולומב, עמ' 28-33

התעלמות מהקיום. האקזיסטנציאליזם, מעבר לשאלה של אמיתות רעיון זה, יעדיף להתמקד בקיום. הוא יזהה את האדם קודם כל כיצור שמתקיים בעולם, והשאלות מעבר לכך פחות רלוונטיות לגביו. רעיון זה מוליד מספר מאפיינים בקרב האקזיסטנציאליזם.

כפי שניווכח בהמשך, אחד המאפיינים - ככל הנראה מהמרכזיים ביותר בתורה הקיומית - הוא החירות. האקזיסטנציאליזם הופיע בתקופה שהרוח והמגמה הכללית של הוגי דעות באירופה הייתה נטילת החירות והבחירה החופשית מהאדם. לדוגמה, התפיסה הדטרמיניסטית (determinism) מחזיקה בכך שהעולם הוא עולם צפוי, והאדם לא בוחר את מעשיו, אלא גם הם צפויים וקבועים מראש - בגלל תהליכים סוציולוגיים או פסיכולוגיים. זה נובע מראיית האדם כיצור מוגדר וקבוע, עם כוחות חיצוניים שמנהלים אותו לגמרי. האקזיסטנציאליזם יוצא כנגד גישה זו וטוען שהאדם הוא יצור בוחר. הוא מודע למעשיו ומחליט החלטות בעצמו. הוא יכול לבחון את עצמו ולנקוט עמדה במצבים שונים, ללא קשר לחירות פיזית. כלומר גם אם האדם כלוא או עבד מבחינה פיזית, החירות הפנימית המחשבתית שלו נשארת ואינה ניתנת ללקיחה. לאדם יש יכולת בחירה וחירות פנימית. בהמשך אנחנו נתוודע לכך שיש הבדל בין ההוגים בדבר האופן שבו החירות מתבטאת אצל האדם, ונראה גישות המרחיבות את מושג החירות וכאלה המצמצמות, אך מאפיין החירות קיים באופן גורף אצל כל ההוגים הקיומיים. מאפיין מערבי מודרני שמודגש באקזיסטנציאליזם בעקבות ההתמקדות בקיום הוא אינדיבידואליזם (individualism): בעקבות מחיקת מהויות קולקטיביות קודמות וקבועות מראש והתמקדות בקיום, רואים את הערך של האדם הפרטי. בנוסף, ניתן לציין את הסובייקטיביזם (subjectivism): בעקבות התפיסה החירותית, האקזיסטנציאליזם מעמיד את האדם כסובייקט ולא כאובייקט בידי המציאות.

עמדנו על מספר מאפיינים שנמצאים בגישה הקיומית בכלליות - קיום, חירות, אינדיבידואליזם וסובייקטיביזם. קיבלנו תמונה כללית של התורה לפני שנרד לפרטים והבדלים.

אתאיזם

ביטול רעיון האלוהים עמד בבסיסו של האקזיסטנציאליזם האתאיסטי, והפך לחלק בלתי נפרד מהתורה הזאת, שלעיתים קיבלה שם פסימי ואפל. ז'אן פול סארטר, ההוגה הראשון שאותו אחקור בעבודתי, הוא אתאיסט. הוא מגדיר את האקזיסטנציאליזם בצורה מסוימת, עם יסוד אתאיסטי ברור. אצל סארטר, המושג 'הקיום קודם למהות' נתפס באופן אתאיסטי. נרחיב על כך בפרק הראשון.

האקזיסטנציאליזם לפי סארטר מצטייר כתחום אתאיסטי מעיקרו ונראה שביטול רעיון האלוהות עומד בשורשו. מתוך סקרנות לפילוסופיה התעניינתי באקזיסטנציאליזם. בתור יהודי דתי - בעיון בתורה הזו ומתוך מחקר במסגרת העבודה - עלתה אצלי השאלה האם אקזיסטנציאליזם יכול ללכת יד ביד עם דת. בתחילת המחקר, קראתי כתבים של סארטר ועל סארטר, והאקזיסטנציאליזם הצטייר לי בצורה מסוימת - אתאיסטי, ובטח שלא דתי. מתוך ידיעה שקיים אקזיסטנציאליזם דתי, הבנתי שיש גם אקזיסטנציאליזם אחר. אולם, היה נראה שההגדרה של סארטר לא הניחה לדתיות להיות חלק מהתורה הזו. מתוך כך עלתה התמיהה - מה מקומה של הדת בתורה זו, אם ידוע שיש אקזיסטנציאליזם דתי - במשנתם של קירקגור, רוזנצווייג ואחרים?

החלטתי לצאת למסע עיוני אל תוך האקזיסטנציאליזם ובמסע זה התמקדתי באלמנט האלוהות. עברתי דרך הוגים אקזיסטנציאליסטים שונים מהקשת הדתית וניסיתי להבין כיצד דתיות ואמונה מתבטאות בתורתם. חיפשתי מהי הרלוונטיות של האתאיזם או, לחילופין, הדתיות - אצל הוגים אלה. בין השאר אני מקווה שמצאתי תשובה לתמיהה הראשונית שלי - האם יש מקום לדתיות בתורה הקיומית.

שאלת החקר ותהליך העבודה

שאלת המחקר שלי היא כזאת:

לאור התפיסה של סארטר את האקזיסטנציאליזם, איך ייתכן אקזיסטנציאליזם דתי?

שאלות נוספות שיעסיקו אותי באותו עניין הן: איך הדתיות מתבטאת בתורתם של הוגים קיומיים דתיים; ואיך הם תופסים את היחס בין קיום למהות?

אלו ההוגים שבהגותם אעניין בעבודה:

ז'אן פול סארטר מצהיר בכתביו, כמו "האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם", על היותו אתאיסט⁴. סארטר מדבר על בחירה חופשית וגם על יצירת ערכים. סארטר מדבר רבות על סובייקטיביזם ועל אי הימצאות האל. הוא מאמין בחירות מוחלטת אצל האדם ומחזיק בדעה ייחודית בנושא זה. סארטר ייצג בעבודה אקזיסטנציאליזם מעט יותר קלאסי ומוכר, מכיוון שסארטר הוא פילוסוף אקזיסטנציאליסט שהגדיר את עצמו ככזה באופן ברור. הוא ישמש כהשוואה להוגים הבאים וממנו תנבע שאלת המחקר.

ויקטור פראנקל הוא ממציא הלוגותרפיה, שהיא שיטה טיפולית פסיכולוגית. למרות היותו פסיכולוג, לפראנקל יש גם הגות פילוסופית המשווית להגות הקיומית ("אנליזה אקזיסטנציאלית"). פראנקל היה יהודי מאמין, ובהגותו רואים את ההתבטאות של הדת. לכן הוא ישמש בתור ההוגה המאמין בהימצאות האל אך לא מחזיק בדת מסוימת. פראנקל גם הוא מדבר על בחירה, וגם על חיפוש משמעות כמניע אנושי ראשוני⁵.

הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק הוא רב אורתודוקסי מודרני, שכתב בעיקר ספרי מחשבה והגות יהודית. הוא ישמש כהוגה מאמין דתי בעבודתי. הוא לא שייך את עצמו במפורש לקבוצת האקזיסטנציאליסטים, אך הוא התעסק בעולמו של המאמין גם מתוך גישה קיומית ובחלק מהמחקרים שנכתבו עליו הוא מוגדר כאקזיסטנציאליסט⁶.

⁴ סארטר, עמ' 10

⁵ פראנקל, האדם מחפש משמעות, עמ' 119

⁶ שוורץ, עמ' 197

ז'אן פול סארטר

סארטר - היכרות ראשונית

סארטר הוא הנציג המובהק ביותר של האקזיסטנציאליזם המודרני.⁷

כאשר ניגשים לחקור פילוסופיים קיומיים שונים, בלתי אפשרי שלא להתייחס לסארטר. הוא דוגמה לאקזיסטנציאליסט מובהק ששיוכו לזרם הקיומי לא שנוי במחלוקת. בנוסף סארטר הגדיר עצמו כאקזיסטנציאליסט בכתביו, ועסק הרבה בהגדרת המושג "אקזיסטנציאליזם". סארטר משתייך לזרם האקזיסטנציאליזם האתאיסטי. בפרק זה אציג את אופיו האתאיסטי ואת עמדתו בנוגע לאקזיסטנציאליזם ודתיות. כפי שנאמר במבוא, סארטר ייצג עמדה מרכזית בנוגע ליחס בין אקזיסטנציאליזם ואמונה, לאורה אחקור את ההוגים האחרים, שאצלם הדת או האמונה תופסת מקום ורלוונטית יותר. בפרק זה נחקור את תורתו של סארטר ונתמקד בעיקר במובן המיוחד של החירות שהוא ייחס למציאות האנושית. נבחן כיצד האתאיזם שימש בתפיסה החירותית שלו ונראה גם כיצד הוא הגדיר את האקזיסטנציאליזם.

סארטר שונה מהרבה תפיסות שהיו לקודמיו, הן בפילוסופיה הכללית והן באקזיסטנציאליזם. סארטר קיצוני מקודמיו בתחומים מסוימים. בעוד שבפילוסופיה החירות תמיד הייתה מוגבלת בדרך כלשהי, סארטר ראה אותה כתמצית הקיום האנושי וכמוחלטת לגמרי. חירות האדם התבטאה במובנים שונים בפילוסופיות שונות. הדטרמיניזם ביטל את החירות הזו וטען שלאדם אין בחירה חופשית והוא אובייקט ביד הגורל. גישות אחרות לעיתים רואות את האדם כבעל טבע אנושי, או כאידיאה שמתממשת. על תפיסות אלו יפורט בהמשך. גם בקרב האקזיסטנציאליסטים, שהאמינו בחירות, היו שהגבילו אותה באיזה אופן: אם בראיית האדם בתוך מערכת נסיבות, או בהצגת מודל אנושי טוב יותר שאליו האדם צריך לשאוף. סארטר ראה את החירות באופן ייחודי ושונה, בלי גבול. רן סיגד טוען, שחירותו של סארטר ייחודית ומהותית יותר מחבריו האקזיסטנציאליסטיים:

בעוד שאצל קאנט וממשיכיו, כולל ניטשה, ואפילו קירקגור כפי שראינו, עמדה תמיד בצורה זו או אחרת שאלת הגבול של החירות הפרטית, [...] הרי שאצל סארטר אין עוד גבולות לחירות הסובייקט. האדם הפרטי הוא הכל, ללא כל התערבות מבחוץ.⁸

נבהיר את הדברים. רעיונותיהם של קודמיו היו, בין השאר, שהאדם הוא ישות חירותית. הם האמינו בעקרון הבחירה החופשית, אך תמיד הבחירה של האדם הוגבלה במובן מסוים. סארטר טען שלחירות אין גבול. בעוד שקודמיו טענו שהאדם מוגדר באופן זה או אחר, סארטר התעקש שהאדם בלתי ניתן להגדרה. האדם הוא הכל, הוא החירות הגמורה. כעת נסביר במה מתבטאת עמדת החירות הייחודית של לסארטר.

⁷ סיגד, עמ' 215.
⁸ שם, עמ' 216.

הקיום קודם למהות

כשסארטר בא לאפיין את האקזיסטנציאליזם בספרו "האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם", הוא עושה זאת כך:

המשותף לכולם בפשטות הוא האמונה כי הקיום קודם למהות, או, אם תרצו, שיש להתחיל בסובייקטיביות.⁹

האמירה ההתחלתית הבסיסית שסארטר נותן כמאפיין לאקזיסטנציאליזם היא: "הקיום קודם למהות". אמירה זו מתייחסת לאדם וטוענת שאין לאדם מהות מוגדרת מראש לפני הופעתו. האדם קודם כל קיים, ומהותו נקבעת מאוחר יותר, על ידו. סארטר מדגים את כוונתו, ומסביר שלאובייקטים בעולמנו שאינם בני-אדם, יש מהות קודמת לקיום.

כשאנו שואלים לגבי אובייקט כלשהו 'מה זה?' אנו רוצים, למעשה, לדעת את מהותו. דהיינו, את טבעו הממשי, המיוחד, ההופך אותו לצמיתות, לדבר סגולי זה ולא אחר. כאשר אנו חושבים על משהו, ויהיה זה כיסא, ספר, מושג של משולש שווה צלעות, היקום האינסופי המתפשט, נגיף הפוליו וכו', אנו מנסים להכיר ולהשיג מהות כלשהי שתתפס על ידינו באקט החשיבה. מהות זו הנה מושג מופשט, הגדרה או דפוס של איכויות ותכונות כלשהן. ואם קיים משהו המייצג דפוס של תכונות אלו כי אז נוכל לומר, שהמהות האידיאלית הזאת התממשה בפועל בדבר זה או אחר¹⁰

בציטוט הנ"ל מסביר סארטר את המושג מהות. נבין מושג זה וכך ניגש לרעיון 'הקיום קודם למהות'. המהות היא מושג מופשט. המושג הזה יכול להיתפס בחשיבה, במוחנו. המהות המופשטת יכולה להתממש ויכולה גם שלא. נדגים כמה מהויות שקיימות בעולמנו.

לכלל האובייקטים בעולם ישנה מהות מוגדרת מראש. למשל, כשהאמן רוצה ליצור יצירה כלשהי, הוא קודם כל משרטט במוחו מה הוא רוצה ליצור, מה תהיה מהות היצירה זו. לאחר מכן הוא יוצר את היצירה וכך הוא מממש את המהות שצייר במוחו. סארטר מדגים זאת באמצעות בעל מלאכה שיוצר סכין מכתבים. סכין מכתבים היא אובייקט, והיא סכין מכתבים בגלל שבעל המלאכה צייר במוחו את הכלי שאותו הוא מייצר והתכוון לייצר. הייתה לו מהות מוגדרת מראש שבעקבותיה נוצרה סכין המכתבים והתקיימה.¹¹ המהות של סכין המכתבים התממשה באובייקט שלפנינו. דוגמא אחרת: לבעלי החיים יש רפלקסים המוטבעים בהם, כגון אכילה, שתייה ורבייה. בעצם חיותם, הם מממשים את מטרותם ותכליתם כבעלי חיים. הם אינם יכולים לחרוג מגבולות הרפלקסים שאיתם נולדו. המשותף לדברים אלו שהם כולם אובייקטים בעלי מהות שקיימת לפני הופעתם ובהופעתם הם מגשימים את המהות שהוגדרה להם. המהות קודמת לקיום.

יש גם מהויות שאין להן מימוש, אך המהות קיימת ועומדת בעצמה. גולומב נותן בספרו כדוגמה את הנקודה הגיאומטרית: זוהי מהות שקיימת בעולם בתור רעיון, אך לעולם לא תינתן לשרטוט על הלוח או להדפסה בצורה האמיתית שלה (צורה חסרת שטח ונפח). צורה זו לא יכולה להתגשם בממדים של חלל

⁹ סארטר, עמ' 10
¹⁰ גולומב, עמ' 34
¹¹ סארטר, עמ' 10-11

וזמן. זו דוגמה למהות שעומדת ללא קיום, אידאה שאנו יכולים לחשוב עליה במוחנו אבל אין לה מימוש.¹² הדוגמאות הללו מסבירות את מושג המהות.¹³ כל הדברים שאמרנו והדוגמאות שנתנו מתייחסות לאובייקטים: חפצים, חיות, הגדרות ועוד דברים שהם לא אדם. מה בדבר האדם? האם גם לנו יש מהות מוגדרת מראש שאנחנו רק מימוש שלה?

בפילוסופיה תמיד עמדה השאלה 'מהו האדם?' ורבים ניסו להשיב עליה. מתוך כך יש אינספור דוגמאות של ניסיונות להכניס את האדם תחת הגדרה. התיזה האסנציאליסטית של אפלטון טוענת שהכל בעולמנו הוא מימוש של אידיאות. המהות קודמת למציאות, לקיום. הקיום שלנו הוא רק העתק של המהות שהוגדרה לנו מראש.¹⁴ אריסטו זיהה את האדם עם הגדרות שונות. לדוגמה 'יצור מוסרי וטוב מלידה', או 'האדם הפוליטי'. חלק זיהו את האדם כרע מטבעו, אחרים טבעו מושגים כמו 'האדם המשחק'. דקארט הגדיר את האדם כ'קוגיטו', האדם הוא המחשבה ('אני חושב משמע אני קיים'). כל הדוגמאות הללו רואות את האדם בתור מעין 'סכין מכתבים', שבסך הכל מממשת אידיאה, מהות שקיימת לפניו. המהות קודמת לקיום.¹⁵

האקזיסטנציאליזם הופיע בתקופה שבה הרוח המנשבת בעולם המשכיל הייתה הפיכת האדם לאובייקט. זו תפיסה שונה מהדוגמאות הפילוסופיות שנתנו לעיל, יותר ביולוגית וחומרנית. הפסיכואנליזה, שתפסה עמדה דטרמיניסטית, "לוקחת" מהאדם את הבחירה החופשית, מאמינה שנפש האדם בנויה מדחפים ודינמיקות, נבכים ותת מודע. האדם כיצור ביולוגי, נולד עם רפלקסים בדיוק כמו כל חיה ושאיתו היא לספק את הדחפים שלו. בתת מודע יש בכל אדם חיות פרא, שלפי פרויד שאיפתה היא סיפוק יצר המין. כל פעולה שנראית בעינינו נשגבת ונעלה היא עידון של היצר. כל עזרה לאחר, דת, יצירה מוזיקלית ואפילו עיסוק בפילוסופיה הם הדחקה של יצר המין. בנוסף, הדחקות אלו קורות ללא דעת וללא בחירה. פעולות האדם ותודעתו נתונות בידי המציאות והגורל, המושפעים מגורמים סביבתיים וביולוגיים, דחפים, דינמיקות, סביבה, חינוך וחברה. לפי זה, ישנה מהות שהיא המהות הביולוגית, ההתרבות. האדם הוא מימוש של מהות זו. הדוגמאות של אובייקטיביזם ומהויות שניסו להחיל על האדם בפסיכולוגיה, סוציולוגיה, ביולוגיה, פילוסופיה ודת הן רבות. סארטר טוען, לעומת כל אלה שהצגנו, שלאדם אין מהות לפני הקיום. לאדם אין טבע אנושי. בפסקה הבאה ניתן לראות את עמדתו בנוגע לכך:

אך אינני יכול להסתמך על בני אדם שאינני מכיר ולהתבסס על יצרו הטוב של האדם או על רצונו בטובת הכלל, שכן האדם חופשי ואין שום טבע אנושי שעליו אוכל להישען. אינני יודע מה יעלה בגורל המהפכה הרוסית. ביכולתי לראות בה אות ומופת, שכן כיום לתפקידו של הפרולטריון ברוסיה אין אח ורע בשום מדינה אחרת. אבל אין ביכולתי לומר שתפקיד זה יוביל בהכרח לניצחון הפרולטריון. עליי להסתפק במראה עיניי. אם כך, אינני יכול להיות בטוח שחבריי למאבק ימשיכו את מלאכתי לאחר מותי וישלימו אותה, מכיוון שהם חופשיים לבחור מה יהיה האדם מחר. מחר, לאחר מותי, אנשים כלשהם עלולים לכוון פשיזם, ואילו אחרים עלולים להיות פחדנים ונרפים מכדי למנוע זאת מהם. או אז הפשיזם יהיה האמת של האדם, עם כל הצער שבדבר.¹⁶

¹² הבנו שמהות וקיום הם מושגים בלתי תלויים. ההפרדה בין מהויות ממומשות לכאלה שלא תשמש אותנו בהמשך בפרק על ויקטור פראנקל.

¹³ גולומב, עמ' 34-35.

¹⁴ גולומב, עמ' 35.

¹⁵ שם, עמ' 36-37.

¹⁶ סארטר, עמ' 26-27.

סארטר מסביר בפסקה הזו את דעתו על רעיון הטבע האנושי, שאותו הזכרנו לעיל. לדעת סארטר, הטבע הזה לא קיים. סארטר תמך בקומוניזם, אך התנגד לתפיסה המארקסיסטית שהניחה שיש טבע לאדם שמשמש בתהליך היסטורי הכרחי. הוא מדגים את תפיסתו בנוגע לטבע האנושי עם המהפכה הרוסית הקומוניסטית. סארטר טוען שאדם ששותף במהפכה לא יכול לדעת האם עמיתיו למאבק ימשיכו את הדרך הקומוניסטית שהם מחזיקים בה עכשיו, כי אין טבע לאדם והוא לא ניתן לחיזוי. האדם הוא חירוני ואינו כבול לאף תפיסה או רעיון. סארטר הופך את הסדר וטוען שהקיום הוא זה שקודם למהות, ולא להפך.

נסכם את הנאמר עד עכשיו: האקזיסטנציאליזם (ע"פ ראייתו של סארטר) מופיע עם גישה פורצת דרך ונותן משקל נגד למגמה בעולם הפילוסופי דאז, עם האמירה "הקיום קודם למהות". לאדם אין מהות, והוא יוצר את מהותו. יצר, מצפון, טבע אנושי או כל דבר אחר אינם קשורים למהות זו. על פי סארטר, אמירה זו מהווה את הבסיס לתורות הקיומיות וסארטר רואה בה את היסוד לתורתו. הסברנו את השיטה של סארטר בנוגע לחירות האדם. שיטה זו היא ייחודית ושנויה מאוד במחלוקת. יעקב גולומב טוען שסארטר צודק בקביעתו בנוגע לאמירה "הקיום קודם למהות" - שהיא המשותף לכלל התורות הקיומיות¹⁷. בהמשך אבדוק כיצד הגדרה זו מתכתבת עם הוגים קיומיים אחרים והאם ייתכן אקזיסטנציאליזם מסוג אחר. כעת נעבור לדבר על מקומה של הדת בנושא של קדימות הקיום למהות. נראה איך סארטר רואה את מקומה של הדת באקזיסטנציאליזם, ואת היחס שהוא רואה בעקבות כך בין הקיום למהות.

סארטר ואתאיזם

עד כה התייחסנו לתפיסה הקיומית של סארטר בנושא החירות בכלליות. בחנו את האמירה 'הקיום קודם למהות' מקרוב והסברנו את תפיסת האקזיסטנציאליזם של סארטר בפן החירות. כעת נרד למהות פרקנו – איך האמונה והדת מתבטאות בתורתו וכיצד הוא תופס את הדת בחירות הקיומית.

נקדים ונגדיר שכמו שנאמר לעיל סארטר משתייך לאקזיסטנציאליזם האתאיסטי¹⁸. האתאיזם משמש כשורש מרכזי בתורה של סארטר. קודם פירטנו על האמירה 'הקיום קודם למהות', שאומרת שאין מהות לאדם לפני הופעתו. פירטנו מהויות קודמות לקיום מסוגים שונים שרבים ניסו לתת לאדם. סארטר ביטל אותם וטען שהן פרי המצאה. בציטוט שלפנינו יש התייחסות ראשונה למושג האלוהים ב"האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם". בציטוט זה סארטר מסביר את הקשר בין הימצאות אל בורא להקדמת המהות לקיום.

כאשר אנו מתארים לעצמנו אל בורא, הוא לרוב מזוהה עם בעל מלאכה עליון. [...] אם כך, מושג האדם ברוחו של אלוהים מקביל למושג סכין המכתבים ברוחו של בעל המלאכה; ואלוהים מייצר את האדם על פי טכניקות ומושגים בדיוק כפי שבעל המלאכה מייצר סכין מכתבים על פי הגדרה וטכניקה כלשהי. כל אדם הוא אפוא מימוש של מושג כלשהו המצוי בשכל האלוהי."

¹⁷ גולומב, עמ' 34
¹⁸ סארטר, עמ' 10

סארטר מציג כאן את הרעיון שהאל – אם הוא יוצר את האדם, הוא כמו בעל מלאכה שיוצר סכין מכתבים. כמו שבעל המלאכה חשב על הרעיון של היצירה שלו לפני שיצר אותה, כך האל לכאורה חושב על מהות האדם לפני יצירתו. האל משמש כמי שקובע את מהות האדם. הרבה פעמים אנחנו נותנים לאדם מהות בעקבות הדת, או אלוהים. לדוגמה, בתנ"ך כתוב שבסיפור בריאת האדם, אלוהים אומר: "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, וירדו בדגת הים..." – האדם נברא בצלם אלוהים ע"י אלוהים. כלומר אלוהים הוא 'בעל המלאכה' שקבע מהות מסוימת באדם לפני שברא אותו. כשהופיע האתאיזם ובוטל רעיון האלוהים, נוצרה מין בעיה. האדם נותר בלי מהות. סארטר מתאר תופעה, שבה ניסו לתאר מהות שקודמת לקיום. לביטול המהות האובייקטיבית באתאיזם הפילוסופי, היו שמצאו לכך פתרון:

במאה ה-18 בוטל מושג האלוהים באתאיזם הפילוסופי, אך לא בוטל הרעיון שהמהות קודמת לקיום. [...] גם כאן מהות האדם קודמת לקיומו ההיסטורי שבו אנו פוגשים בטבע.¹⁹

בציטוט זה מתוארת גישה שעל אף ביטולו של האל, ניסתה להעניק מהות קודמת לאדם. סארטר חולק על הגישה הזו וטוען:

האקזיסטנציאליזם האתאיסטי, שאותו אני מייצג, הוא עקבי יותר. הוא מכריז שאם אין אלוהים אזי ישנה לפחות ישות אחת שעבורה הקיום קודם למהות; ישות הקיימת לפני שניתן להגדירה על פי מושג כלשהו. ישות זו היא האדם או, כפי שאומר היידגר, המציאות האנושית. מה פירוש הדבר שהקיום קודם למהות? פירושו שהאדם ראשית כול קיים, פוגש את עצמו, מפציע בתוך העולם, ורק לאחר מכן הוא מוגדר.²⁰

סארטר טוען שהוא מייצג אתאיזם יותר חזק ועקבי. אם אין אלוהים, אומר סארטר, גם אין מהויות. אם אין אל שיוצר את האדם, אין מי שיקבע לו מהות והגדרה. כשבעל המלאכה יוצר את סכין המכתבים, הוא הוגה את המהות של היצירה שלו. אם לאדם אין יוצר, אין מי שיהגה מהות וייצור לפיה את האדם. לכן, סארטר מתנגד לגישה אתאיסטית חלקית, שמאמינה במהות שקודמת לקיום. האדם מפציע בעולם בלי כל הגדרה או מהות, ואף אחד לא נותן לו אותה. מהויות כגון זו, עקב ביטולו של אלוהים אצל סארטר, לא קיימות באדם. ראינו שעל פי תפיסתו האתאיסטית של סארטר, אין אלוהים ואין מהות קודמת לאדם. כעת נראה כיצד השיטה הזו מתרחבת ומעמיקה.

ביטול המהויות אצל סארטר מבטל גם את הערכים והמוסר האפריוריים. נסביר: המוסר יכול להגדיר אנשים, הוא סוג של מהות. "אסור לגנוב" זה ערך מוסרי יחסית מוסכם בעולם. אדם שגונב, נכנס להגדרה של "אדם רע". ההגדרה הזאת של האדם היא בעקבות הגדרה קדומה של הערך לא לגנוב. האל שימש תמיד בתור מי שיוצר את הערכים. בדתות השונות הוא תמיד הורה לאנשים מה נכון ומה לא. סארטר התנגד בתוקף לגישה שניסתה לכונן חוקים אפריוריים על אף ביטול האל.

האקזיסטנציאליזם מתנגד בחריפות לסוג מסוים של מוסר חילוני המבקש לבטל את אלוהים מבלי לשלם על כך דבר. כאשר בסביבות שנת 1880 ניסו כמה פרופסורים צרפתיים לכונן מוסר חילוני, הם אמרו משהו מעין זה: אלוהים הוא השערה מיותרת ויקרה. הבה נבטל אותה. אך יחד עם זאת, כדי שיתקיימו מוסר, חברה ועולם מתוקן, עלינו להתייחס בכובד ראש לכמה ערכים ולהניח שהם קיימים אפריורי. צריך שתהיה חובה אפריורית להיות הגונים, לא לשקר, לא להכות

¹⁹ סארטר, עמ' 12
²⁰ שם

את נשותינו, להוליד ילדים, וכיוצא בזה. הבה נעמול מעט ונראה שערכים אלה קיימים בכל זאת, חקוקים בשמי התבונה, אף על פי שאלוהים אינו קיים.²¹

כשהופיע האתאיזם, היו שניסו ליצור חוקה מוסרית אוניברסלית חדשה. אם האל מבוטל, מי ישמור על עולם מתוקן ונכון? היה ברור שיש ערכים שהם נכונים ומוגדרים מראש, ערכים אפריוריים. לכן ניסו להגדיר ערכים ומוסר שנראו נכונים, וכך פתרו את הבעיה לכאורה. סארטר טען שזה לא ייתכן. לטענתו, אם מבטלים את האל, הערכים האובייקטיביים חייבים להתבטל יחד איתו. ערכים ראשוניים ואוניברסליים לא יכולים להתקיים אם אין מי שיגדיר אותם. השקר שמי שממציא מוסר מספר לעצמו, הוא שלערכים האלה יש תוקף אובייקטיבי והם הוגדרו מראש.

סארטר לא בהכרח התנגד לערכים או לתפיסות עולם, אבל טענתו הייתה שערכים חייבים להיות סובייקטיביים. הם חייבים להיות פרי המצאתו של הסובייקט, והם לא נכפים על האדם מבחוץ אלא באים מאיתו. לדוגמה, לטענת סארטר אין פער ערכי מבחינה אובייקטיבית בין גניבה לנתינת צדקה, כי סולם הערכים האובייקטיבי מבוטל. מעשה אחד לא יכול להיחשב מוסרי יותר מהשני, בלי שהאדם החליט על כך. סארטר מדגים זאת בספרו באמצעות בן אחד במלחמת העולם השנייה, שאביו עזב את אימו תוך נטייה לשיתוף פעולה עם הנאצים. בנוסף לכך, הוא גם שכל את אחיו שנלחם נגד הנאצים. מאז הוא התגורר לבד עם אימו. הבן התלבט האם להתגייס לצרפת ולנקום את מותו של אחיו, או להישאר עם אימו. מצד אחד, הבן ראה תקפות מוסרית לנקמת דמו של אחיו, ומצד שני הוא ראה צד מוסרי ונכון בהישארות בבית עם אימו, מוסר של סימפתיקה. הוא התלבט בין שני סוגי מוסר. סארטר הדגים איך הבן לא היה מסוגל להחליט, מאחר ולא היה ערך אפריורי שיקבע מה נכון לעשות. תשובתו של סארטר הייתה שהמוסר הנכון יהיה מה שהבן יעשה, כלומר החלטתו של הבן היא שתקבע את המוסר למצב הזה. ביטול הערכים מבטל מהויות נוספות שהיה ניתן להחיל על האדם, כי אי אפשר להגיד עכשיו שאדם אחד הוא רע והשני הוא טוב. המושגים האלה לא רלוונטיים. זה מדגים את תפיסת החירות המיוחדת של סארטר, שאומרת שלאדם אין הגדרה קדומה בכלל.

עד כה ראינו שסארטר מציג אתאיזם מסוים ועקבי, המבטל מהויות וערכים שקודמים לקיום. בהמשך הוא מסביר שטענת האקזיסטנציאליזם היא עמוקה יותר. האתאיזם הוא לא הנושא ולא העניין אצל סארטר, אלא קדימות הקיום למהות. הוא טוען, שגם אם אלוהים היה קיים, הטענה שהקיום קודם למהות עומדת איתנה.

האקזיסטנציאליזם אינו לגמרי אתאיזם, במובן זה שמהותו אינה להוכיח שאלוהים אינו קיים. הוא מצהיר: גם אם אלוהים קיים, אין זה משנה דבר. זוהי עמדתו. לא שאנו מאמינים שאלוהים קיים, אלא שאנו סבורים שהבעיה אינה קיומו או אי קיומו.

על האדם למצוא את עצמו בעצמו ולהשתכנע ששום דבר לא יושיע אותו מעצמו, אפילו לא הוכחה תקפה לקיום האל. במובן זה, האקזיסטנציאליזם הוא אופטימיות ותורת פעולה. הנוצרים קוראים לנו "מיואשים" רק מתוך הונאה עצמית, ומבלבלים בין הייאוש שלהם ושלנו.²²

²¹ סארטר, עמ' 18
²² סארטר, עמ' 45

בציטוט זה, שנמצא בסוף ספרו, סארטר מסביר שהאקזיסטנציאליזם לא טוען נגד קיום האל אלא נגד הרלוונטיות שלו. לאקזיסטנציאליזם קיום או אי-קיום האל אינו משנה. אלוהים לא יוצר מהות קודמת לאדם, בין אם הוא קיים ובין אם לא. זו עמדתו של סארטר בנוגע לדת ואקזיסטנציאליזם.

סיכום

ראינו יחס בין קיום למהות שמוצג בתורתו של סארטר: האל אינו רלוונטי, והקיום קודם למהות האדם בכל מקרה. בהמשך עבודתי אבחן יחסי קיום ומהות שאולי יהיו שונים מזה של סארטר. אבדוק האם לאור הגדרתו של סארטר – הקיום קודם למהות והאל אינו רלוונטי – בכל זאת ייתכן אקזיסטנציאליזם דתי שמנכיח את נוכחות האל.

בפרקים הבאים נחקור שני הוגים קיומיים, שניהם דתיים. כפי שיפורט, הדתיות של השניים שונה. ננסה לבדוק איך הדתיות מתבטאת במשנתם הקיומית. נברר כיצד הם מתכתבים מול ההגדרה של סארטר לאקזיסטנציאליזם. נבדוק: האם הם תופסים באופן שונה את היחס בין קיום למהות? ואם כן, כיצד מתבטא האיפיון שלהם כאקזיסטנציאליסטים?

ויקטור פראנקל

היכרות

ויקטור פראנקל היה פסיכיאטר יהודי וינאי, שעסק בטיפול ובמחקר. הוא הגה את הלוגותרפיה, שמכונה 'האסכולה הווינאית השלישית לפסיכולוגיה', אשר באה לאחר הפסיכואנליזה של פרויד והפסיכולוגיה של אדלר. פראנקל היה ניצול שואה: הוא היה במחנות ריכוז שונים וכמעט כל משפחתו נספתה. הרבה מתורתו מסתמכת על דברים שראה וחווה בזמן שהייתו במחנות הריכוז.²³ בפרק זה נציג את תורתו של פראנקל בכלליות ונעבור על עיקרי הדברים. אחר כך נרחיב ונקשר אותו לנושא שלנו. אחד המשפטים הידועים של פראנקל הוא:

הרבה חכמה גנוזה במאמר ניטשה: "מי שיש לו 'למה' שלמענו יחיה, הוא יוכל לשאת כמעט כל 'איך'".²⁴

הטענה המרכזית של הלוגותרפיה היא שהמניע הראשוני של האדם הוא השאיפה למשמעות. פראנקל נהג לצטט רבות את האמירה של ניטשה לעיל, עד שלעתים אמירה זו מיוחסת לו. פראנקל, שראה במחנות הריכוז מצבי קיצון של אנשים ולא מעט התאבדויות, טען שמה שהחזיק את האנשים במחנות היה השאיפה לדבר מה, משהו שלמענו יחיו. הוא העיד על עצמו, שאחד הדברים המרכזיים שבזכותם שרד את השואה היה ציפייתו להשלמת כתב יד שהתחיל לעבוד עליו לפני כן.²⁵ על העמדה הזו נרחיב בהמשך.

נדגיש, כי בפרק זה נתמקד ברובד הפילוסופי של פראנקל. על אף היותו פסיכותרפיסט, לפראנקל יש צד פילוסופי רחב מאוד. הוא משתייך להגות האקזיסטנציאליסטית וקרא ללוגותרפיה "האנליזה האקזיסטנציאלית".²⁶ הוא מתייחס רבות להוגים בזרם הזה. פראנקל הוא אקזיסטנציאליסט דתי וכפי שנראה בהמשך, הדת תופסת בתורתו מקום מרכזי. לאחר שחקרנו את סארטר ועמדתו הקיומית האתאיסטית, פראנקל ייחקר בתור הוגה דתי. נבדוק במה מתבטא האקזיסטנציאליזם אצלו ומה יחסו לסארטר.

פראנקל היה תלמיד של זיגמונד פרויד, הוגה הפסיכואנליזה. בהמשך הוא הפך לבר פלוגתא שלו. למרות זאת, פראנקל תמיד טען שישודותיו הם מה שלמד מפרויד – הפסיכואנליזה.²⁷ פרויד מחלק את הנפש ללא-מודע ומודע. הלא-מודע הוא יצרי, חיה שמחפשת עונג והשאיפה העיקרית שלה היא מין. בנוגע לעקרון הבחירה החופשית – פרויד מבטל אותו, ומשווה את האדם לחיה הפועלת באמצעות אינסטינקטים בלבד ללא חופש או רצון.²⁸

פראנקל לוקח את רעיון הלא-מודע, ולא מבטל אותו אלא מרחיב אותו. לטענתו, הלא-מודע הוא מסובך יותר: הוא לא מורכב רק מהשאיפה לעונג אלא גם מדחפים ושאיפות נוספים, עליהם נרחיב בהמשך. בנוגע לבחירה, פראנקל מדגיש שיש בחירה חופשית לאדם, והוא אינו אובייקט בידי הדחפים שלו. החירות של האדם מתבטאת בנקיטת עמדה ביחס לחיים שלו. לפעמים אפשר לקחת מאדם את החירות לכאורה -

²³ פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, עמ' 7

²⁴ שם, עמ' 126

²⁵ שם, עמ' 127

²⁶ פראנקל, **השאיפה למשמעות**, עמ' 11-12

²⁷ שם, עמ' 17-21

²⁸ פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, עמ' 119

פראנקל מכיר את התחושה. במחנות הריכוז החופש בהחלט לא היה התחושה שקיבלו האסירים. פראנקל מחדש שהחירות אינה תלויה בשום דבר, היא תמיד קיימת אצל האדם. גם אם במחנה הריכוז אדם לא היה יכול להיות היכן שהוא רוצה או לאכול מה שהוא רוצה, תמיד הייתה לו בחירה בתוך מערכת נסיבות. תמיד היה עליו לבחור בין X ל-Y. בנוסף לזה, פראנקל רואה את החירות המוחלטת והתמידית של האדם לא במובן הפיזי דווקא, אלא גם במובן הרוחני. האדם תמיד יכול לנקוט עמדה ולבחור צד בנוגע למצב שבו הוא נמצא. יש חירות מחשבתית תודעתית.

אפשר שאני מעורר את הרושם, כי האם נתון כולו ללא-מנוס להשפעת סביבתו. [...] אך מה בדבר חירות האדם? [...] ניסיון חיי המחנה מורה לנו, כי יש בידי האדם חופש בחירה-פעולה. [...] חירות רוחנית זו - שאין לשלול אותה מן האדם - היא הנותנת משמעות ותכלית לחיים.²⁹

ערך הבחירה החופשית הוא נקודה שאנחנו רואים גם אצל סארטר, כטענה מרכזית בתורתו. האדם הוא יצור בוחר.³⁰

אדם אינו עצם אחד בין עצמים אחרים. עצמים קובעים זה דרכו של זה, ואילו האדם, בסופו של חשבון, מחונן בכוח ההגדרה העצמית. דרכו וגורלו – כמובן, במסגרת נתוניו וסביבתו – הוא הוא הקובע אותם. במחנות הריכוז – במעבדה חיה זו ובמגרש ניסויים זה – ראינו אחדים מחברינו מתנהגים כחזירים, בעוד אחרים מתנהגים כקדושים. אפשרויות אלה ואלה גנוזות באדם: איזו מהן יגשים, דבר זה תלוי בהכרעות ולא בתנאים. דורנו דור ריאליסטי הוא, לפי שלמדנו לדעת, מה הוא האדם באמת. אחרי ככלות הכל, האדם הוא אותו יצור שהמציא את תאי הגאז של אושוויץ; אבל הוא גם אותו יצור שנכנס קוממיות אל תאי גאז אלה ועל שפתיו תפילת שמע ישראל.³¹

החירות הפנימית שבאדם היא אחד החידושים שוויקטור פראנקל חידש בפסיכולוגיה. ראיית האדם כסובייקט ולא אובייקט בידי המציאות, היא מהנחות היסוד המרכזיות של פראנקל. הנחה זו היא אחד הביטויים של אקזיסטנציאליזם אצל פראנקל.

חידושו הדתי של פראנקל

דיברנו על רעיון השאיפה למשמעות. נרחיב על כך עכשיו. כפי שהוסבר, האדם לפי פראנקל אכן מושפע מדחפים ומאווים. אין פה ביטול של שיטת הפסיכואנליזה. יצר המין אכן משפיע על האדם, והוא משפיע על הבחירות שלו גם בלי שהאדם מודע לכך. הדבר שפראנקל מתנגד אליו הוא פסיכולוגיזם – החלת הפסיכולוגיה על האדם בכל תחום, ראיית האדם כבעל מימד אחיד. במובאה הבא פראנקל מתייחס לשיטות מסוג זה.

ברגע שטוענים לטוטליות הביולוגיה הופכת לביולוגיזם, הפסיכולוגיה לפסיכולוגיזם והסוציולוגיה לסוציולוגיזם. לשון אחר, באותו רגע הופכים את המדע לאידיאולוגיה. אל לנו להצטער על נטיית המדענים להתמחות איש איש בתחומו, אולם יש להצטער, לדעתי, על נטיית המומחים להכללות. כבר התודענו אל דמות "הפשטן המופלג", ועתה זכינו להתודע אל דמות שהייתי מכנה אותה

²⁹ שם, עמ' 84-87

³⁰ סארטר, 31-32

³¹ פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, עמ' 161

"המכלילן המופלג". כוונתי למי שאינם עומדים בפיתוי, ועל סמך ממצאים מוגבלים עושים הכללות מוגזמות.

נתקלתי פעם אחת במובאה שהגדירה את האדם כמי ש"אינו אלא מנגנון ביוכימי המונע במערכת בעירה שמספקת אנרגיה למחשבים בעלי קיבולת עצומה לאחסון מידע מקודד." כנאורולוג אני מצדיק את השימוש במחשב כדגם, אם אפשר לומר כך, למערכת העצבים המרכזית. השימוש באנלוגיה כזאת כשר לחלוטין. ולכן, המשפט "האדם הוא מחשב" תקף במובן מסוים. אולם, בה בעת הוא גם הרבה יותר ממחשב. המשפט אכן מוטעה כאשר האדם מוגדר בו כ"אינו אלא" מחשב.³²

מפריעה לפראנקל הגישה שטוענת שהאדם "אינו אלא", כלומר הכללת האדם לתוך מימד אחד, לרוב זה לתוך מימד מתחום ידע מסוים. לטענת פראנקל, על אף שהגדרת האדם כיצור שואף למין היא נכונה, אין להגדיר את האדם מתוך תחום זה בלבד. האדם הוא יותר מזה.

קיימות גם נאורוזות נואוגניות, כמו שכיניתי אותן. מקורן בבעיות רוחניות, בקונפליקטים מוסריים, או באותו קונפליקט שבין מצפון טהור ובין האני העליון ותו לא, אשר התיחסתי אליו בפתיחת הפרק. אולם חשובות מכולן הן הנאורוזות הנואוגניות, הנובעות מן התסכול שבשאיפה למשמעות.³³

פראנקל מחדש שמעבר לשאיפת האדם למין, קיימת באדם גם שאיפה למשמעות. יש איזה מימד רוחני שמוטבע באדם, שדוחף את האדם מבחינה פסיכולוגית למצוא משמעות בחייו. השאיפה הזו למשמעות מקורה בלא-מודע הרוחני, שעליו נפרט עכשיו.

לפי פרויד, השאיפה למין נובעת מהלא-מודע: יש נבכים בנפש שהאדם לא מודע אליהם, והם משפיעים על תגובתו החיצונית. פראנקל לא מבטל את השיטה הזו, אבל הוא מוסיף עליה מימד נוסף.

מוטל עלינו אפוא לתחום מחדש את המושג 'לא מודע', וזאת משום שמסתבר שלבד מן הלא-מודע היצרי יש לא-מודע רוחני. הלא-מודע כבר אינו מכיל יצרים בלבד, אלא גם מהויות רוחניות, ותכניו הורחבו לפיכך באופן ניכר. הלא-מודע נחלק, אם כן, ליצירות לא-מודעת ולרוחניות לא-מודעת.³⁴

המושג 'לא-מודע' נודע בעיקר כמקומה של השאיפה למין. כלומר הלא-מודע בעיקרו נתפס תמיד כיצרי. פראנקל מוסיף שיש גם לא-מודע רוחני. מעבר ליצרים שקוראים לאדם, יש גם קולות רוחניים נעלים, שנמצאים בלא-מודע ומשפיעים על תגובת האדם. המצפון, שמקורו בלא-מודע, מוסבר על ידי פראנקל כתופעה שאינה ניתנת לרדוקציה.³⁵ אם אצל פרויד הלא-מודע נתפס כיצרי, כדחף שנכפה על האדם ולוקח ממנו את הבחירה החופשית, הלא-מודע של פראנקל אינו כזה. הלא-מודע הרוחני לא משתלט על האדם. האדם הוא יצור בוחר.

³² פראנקל, **השאיפה למשמעות**, עמ' 29

³³ שם, עמ' 36

³⁴ פראנקל, **האל הלא-מודע**, עמ' 19

³⁵ שם, עמ' 30

לצד זאת, הלא-מודע שמתאר פראנקל הוא גם אינטואיטיבי ואירציונלי, הוא לא נובע מהיגיון אנושי שכלי. פראנקל מסביר איך רואים את הלא-מודע הרוחני דרך חלומות. הוא מדגים זאת דרך כמה מטופלים שהיו אצלו, שהחלום שלהם הוביל אותם לבקשה אחר דת.

אחרי ככלות הכול, החלומות הם יצירות אמת של הלא מודע, ולכן אפשר לצפות שלא רק יסודות של הלא מודע האינסטינקטואלי יעלו אל פני השטח אלא גם יסודות של הלא מודע הרוחני. כך נשתמש באותה מתודה שנקט פרויד כאשר התחקה אחרי הלא מודע האינסטינקטואלי; אבל אנו נשתמש במתודה למטרה אחרת, לגילוי הלא-מודע הרוחני. נוכחנו שהמצפון הוא דגם הולם להציג באמצעותו את פעולת הלא מודע הרוחני. אפשר שאותו דגם ישרתנו עתה היטב באשר לאנליזה של החלומות.³⁶

מוסבר כאן שכמו שפרויד פיתח שיטה של גילוי לא-מודע יצרי דרך החלומות, כך גם פראנקל ישתמש בשיטה הזו ויגלה לא-מודע רוחני. פראנקל מביא מספר דוגמאות, הממחישות זאת. לדוגמה, זה היה החלום של אחת המטופלות: היא הייתה בתוך המון שהלך לכיוון אחד, והיא הלכה לכיוון השני בעקבות אור שזרח בשמיים בכיוון אליו הלכה. האור הלך והתעבה ולבסוף הפך לדמות של ישו הנוצרי. פראנקל מסביר שפירוש החלום הוא כדלהלן: ההמון הוא העולם, והמטופלת הלכה "נגד הזרם". ישו הנוצרי והאור הם ההתקרבות לדת. פראנקל מסיק מכלל הדוגמאות שבלא-מודע, המופיע לעיתים בחלומות, יש צד רוחני. הלא-מודע הרוחני הזה קורא לפעמים לאנשים להתקרב לדת.

יש פה הבדל מהותי ממה שסארטר הציג. סארטר בספרו נתן דוגמה של ישועי שמספר איך הגיע לברית הישועים. הוא חווה שורה של כשלונות ולא הצליח בשום דבר שעשה בחיים. הוא ראה בשורת הכשלונות האלה אות משמייס שעליו ללכת בדרך הדת ולהשיג הישגים דתיים. סארטר תמה על כך ואומר, "האין זה ברור שהוא לבדו החליט מה המובן של האות?" באותה מידה היה יכול להחליט שזה אות להיות נגר או מהפכן, ובחירה בכניסה בברית הישועים הוא אקט של בחירה, המצאה.³⁷ זאת בניגוד לפראנקל, שכפי שנראה בהמשך יחסו לקריאות מסוג זה שונה; חלום או אות אינם מרוקנים ממשמעות כפי שסארטר טוען.

לאחר שהצגנו את שיטת הלא-מודע הרוחני, נראה כיצד אלוהים לוקח בזה חלק מרכזי; וכיצד מתבטאת בכך הדתיות של פראנקל.

פראנקל מסביר כי מקורו של המצפון, על אף היותו לא-מודע ואינטואיטיבי, הוא בדבר-מה טרנסצנדנטי (=חיצוני).³⁸ כלומר, למרות שהסברנו אותו כחלק מתהליך פסיכולוגי וביולוגי לכאורה, למצפון יש מקור גבוה יותר. בפסקאות שלפנינו הוא מסביר את מקורו של המצפון, לפי שיטתו.

העובדתיות הפסיכולוגית של המצפון אינה אלא ההיבט האימננטי של תופעה טרנסצנדנטית. היא אינה אלא אותו קטע מתוך כלל התופעה המחלחלת אל האימננטיות הפסיכולוגית. לפיכך גם

³⁶ פראנקל, **האל הלא-מודע**, עמ' 39

³⁷ סארטר, עמ' 26-27

³⁸ היבט נוסף של אלוהות אצל פראנקל אפשר לראות במה שנקרא אצלו תורת הממדים, שנכתבה בפרק "ממדיה של משמעות" בספר "השאיפה למשמעות". בכל מה שקשור לסבל, פראנקל דוגל בכך ש"אם יש משמעות לחיים, חייבת להיות גם משמעות לסבל". הסבל בחייו של האדם נראה לנו לפעמים כרע גמור, חסר היגיון ובלי כיוון כלשהו. אין פה טענה ש"הכל לטובה" או ש"בסוף יהיה טוב". הכיוון שפראנקל מציע בפרק האחרון בספר "האל הלא מודע" הוא כזה: בעולם שלנו יש מימדים שונים בכל הנושא של הבנת אירועים. אם ניקח את הכלב שלנו לדקירה אצל וטרינר, הוא לא יבין את המשמעות מאחורי זה, שהיא הבריאות של הכלב. מבחינתו יש פה רוע וכוונה להזיק. הנה הבחנו בין שני ממדים: העולם של בעלי החיים והעולם האנושי. אם הבחנה כזאת קיימת, למה שלא יהיה מימד גם מעל מימד בני האדם? אולי יש מימד נוסף, נשגב מהבנתנו, שאנחנו לא יכולים להסביר אבל איזו ישות או אל היא האחראית לכך? ביטוי זה יתחבר בפרק הבא לדיון ברב סולובייצ'יק.

אִיאֶפֶסר "להטילו" באופן טבעי מהתחום הרוחני אל המישור הנפשי, כפי שמנסים לעשות כמה הסברים פסיכולוגיסטיים.³⁹

המצפון אינו רק מתיחס אל הטרנסצנדנטיות; הוא גם נובע ממנה. עובדה זו מסבירה את איכותו הלא-רדוקטיבית. לפיכך, אם נעלה את השאלה בדבר מקורו של המצפון, לא תיתכן תשובה פסיכולוגית אלא אונטולוגית בלבד. כל נסיון לרדוקציה אונטית, כל נסיון ברוך רדוקציה של המצפון לפסיכודינמיקה יוכח כנסיון שוא. דבר זה הוכח בבירור בידי המחזאי בן המאה התשע-עשרה הֶבְּל, במכתבו מֶה־13 במאי 1857 המיועד לְאוֹקְטֶרִיץ: "המצפון עומד בניגוד מדהים לכל ערך שהמטריאליזם עשוי להעלות. אם מנסים לצמצם את המצפון ליצר המין או לאינסטינקט הרבייה - דבר שייעשה ודאי במוקדם או במאוחר - אם לא נעשה עוד - גם אז לא יהיה אפשר לתרצו או להיפטר ממנו." מה שחזה כאן כבר קרה בינתיים. ואמנם, הפסיכואנליזה אכן ניסתה להסביר את המצפון במונחים פסיכודינמיים, בצמצמה אותו לאני העליון, ובחורצה את משפטה על האני העליון על פי דימוי-האב המופנם.⁴⁰

בשני הציטוטים הללו פראנקל מסביר שאין לייחס את המצפון למושגים פסיכולוגיים. הוא מתאר איך הפסיכואנליזה צמצמה אותו למונחים פסיכודינמיים וערכה לו רדוקציה, בכך שייחסה אותו לעידון של יצר המין. הפסיכואנליזה ניסתה לתחום את כל הדחפים באדם, גם אם הם נראים נעלים, כקשורים לדחף למין. פראנקל טוען נגד זה שהמצפון הוא טרנסצנדנטי לאדם, הוא מגיע ממקום אחר.

ככל שאדם דתי יותר, כך הוא יכבד יותר את החלטת אחיו בני-האדם שלא להמשיך הלאה. שהרי על האדם הדתי דווקא לכבד את חופש הבחירה הזאת, כי הוא ולא אחר מאמין שאדם נברא חופשי. חירות זו כוללת גם את האפשרות לומר "לא"; למשל, כשמסרבים בכוונה תחילה לקבל השקפת עולם דתית כלשהי. אכן, בין שאימצו לעצמם השקפת עולם אתאיסטית או אגנוסטית יש כמה המוכנים לקבל את מושג הטרנסצנדנטיות, אך הם אינם חשים שהדבר מחייב אותם לדבר על "אלוהים". עם זאת, יש אנשים אחרים שאינם רואים שום סיבה שתמנע את כינויה של הטרנסצנדנטיות במילה הישנה-נושנה "אלוהים".⁴¹

מפסקה זו משתקף בבירור, שפראנקל רואה את מקורו של המצפון הטרנסצנדנטי באלוהים. ראינו עד עכשיו שמעבר לשאיפה למין / עונג / כח, יש באדם שאיפה למשמעות. ראינו שלפי פראנקל לאדם יש מצפון חיצוני לו שמקורו באלוהים, והוא דוחף אותו דרך הלא-מודע למציאת פשר ומשמעות. פראנקל רואה את האל כקורא לאדם, לעומת סארטר שלטענתו ביסוד האקזיסטנציאליזם, קיימת הטענה שהאל לא קורא לאדם ולא רלוונטי למציאת היעוד והפשר.⁴²

פראנקל מול סארטר

בפרק הקודם הסברנו איך סארטר רואה את האקזיסטנציאליזם. לטענתו, אקזיסטנציאליזם פירושו 'הקיום קודם למהות', עם או בלי הימצאותו של האל. נובע מכאן שלפי הגדרת סארטר, אקזיסטנציאליזם

³⁹ פראנקל, האל הלא-מודע, עמ' 56

⁴⁰ שם עמ' 58-59

⁴¹ שם עמ' 57-58

⁴² סארטר, עמ' 24, 45

דתי שמאמין באל, עדיין לא יראה אותו כרלוונטי וזה לא ישפיע על חירות האדם, מהותו או על סולם ערכים מסוים.

הבה נבדוק את עמדתו של פראנקל בנוגע למהויות וערכים.

עמדתו של פראנקל בנוגע לחיפוש אחר המשמעות נוגדת שתי עמדות אחרות: האחת היא העמדה של הפסיכולוגיה הקלאסית והפסיכואנליזה, על זאת דיברנו לעיל. פה אנו רואים התייחסות ישירה לסארטר והתנגדות לעמדה של האקזיסטנציאליזם שהוא מייצג.

עלפי הגדרה אחת, משמעויות וערכים אינם אלא תצורות תגובה ומנגנוני הגנה. אני עצמי לא הייתי רוצה למות למען מנגנוני ההגנה שלי. לחיות למען תצורות התגובה שלי, ועוד פחות מזה, למות למען מנגנוני-ההגנה שלי.

אבל האם משמעויות וערכים הם כה יחסיים וסובייקטיביים כמו שנדמה? במובן מסוים כן, אולם לא במובן שמיחסים להם הרלטיביזם והסובייקטיביזם.⁴³

כאן פראנקל מציין את שתי הגישות המנוגדות לשיטתו. שתיהן חד-כיווניות. בעוד אחת מגדירה את המשמעות והערכים בצורה אובייקטיבית וכוללנית לכל בני האדם, ומכניסה אותם תחת ההגדרה של מנגנוני הגנה (הפסיכולוגיה), השנייה (הרלטיביזם והסובייקטיביזם, שכפי שנראה להלן פראנקל כולל בתוכם את האקזיסטנציאליזם של סארטר) מייחסת להם סובייקטיביות גמורה, נוטלת מהם את המשמעות האמיתית וטוענת שהם המצאה.

זה חל גם על טענתם של כמה הוגי דעות אכסיסטנציאליסטים הרואים את האידיאלים של האדם אך כאמצאות רוחו בלבד. ז'אן פול סארטר הורה, שהאדם ממציא בעצמו, מעצב בעצמו, את "מהותו"; זאת אומרת: את מה שהנו ביסודם של דברים, לרבות מה שראוי הוא להיות או ליעשות. אך אני סבור, כי אין אנו ממציאים בעצמנו את פשר קיומנו אלא, בעצם, רק מגלים אותו.⁴⁴

שיטתו הקיומית של פראנקל שונה בתכלית מזו של סארטר. סארטר מחזיק בכך שאין ערכים אובייקטיביים, כלומר המהויות לא קיימות מעולם עד שבא האדם, ממציא אותן ומממש אותן. הרחבנו על כך בפרק הקודם. לדוגמה, אני יכול להחליט שמהות חיי היא להתעלל בכמה שיותר חתולי רחוב, וזה יהיה שווה ערך לאדם שהחליט שמהות חייו היא להקים פרויקט צדקה. האדם יוצר את ערכיו - זה יכול להיות כל ערך, והכל בעל אותה משמעות. לערכים יש צד סובייקטיבי בלבד, והם נוצרים אך ורק על ידי האדם.⁴⁵ הנה התייחסות נוספת לעמדת סארטר:

בניאדם מתעלים אל משמעויות שהן משהו שמחוץ להם עצמם, שהן יותר מאשר ביטוי גרידא לעצמיותם, יותר מאשר הטלות ותו לא של אותה עצמיות. משמעויות מגלים, אין ממציאים אותן.

משפט זה מנוגד לטענתו של ז'אן פול סארטר, כי האדם הוא הממציא והמעצב של אידיאלים וערכים. ובמלותיו של סארטר, האדם ממציא את עצמו.⁴⁶

⁴³ פראנקל, **השאיפה למשמעות**, עמ' 67

⁴⁴ פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, עמ' 121

⁴⁵ סארטר, עמ' 36-37

⁴⁶ פראנקל, **השאיפה למשמעות**, עמ' 74

פראנקל מסתייג מהאמירה של סארטר בנוגע לערכים. לפי פראנקל, המהויות קיימות מראש. כלומר יש בהן צד אובייקטיבי והאדם לא יכול להחליט על כל דבר שהוא המהות. לצורך ההדגמה: להתעלל בכמה שיותר חתולי רחוב, לא יכולה לתפקד כמשמעות חייו של האדם, גם אם "החליט" על כך. כלומר יש מוסר ערכי ו"נכון" ויש מוסר שהוא לא. הערכים הם אובייקטיביים, והם לא נוצרים לגמרי על ידי האדם.

הלוגותראפיסט דומה למומחה עיניים יותר משהוא דומה לצייר. הצייר מנסה להראות לנו תמונה של העולם כפי שהיא נראית לו; מומחה העיניים מנסה להראות לנו את העולם כמות שהוא באמת. תפקידו של הלוגותראפיסט הוא להגדיל ולהרחיב את שדה-ראייתו של החולה, עד שיכיר ויראה את מלוא הספקטרום של פשר וערכים.⁴⁷

כשהאדם מגלה משמעות, הוא לא ממציא אותה כפי שיטען סארטר. הוא דווקא מגלה אותה. היא קיימת מאליה אבל האדם הוא זה שמימש אותה. לכאורה יש לשאול, איפה הסובייקטיביות כאן? האם אנחנו רק מממשים ערך או מהות הקודמים לנו? אם נתייחס לדוגמה שהובאה בפרק הקודם, במה שונה תפיסת פראנקל מתורת האידיאות של אפלטון? לכאורה יש מהויות אובייקטיביות והאדם הוא רק מימוש שלהן. אם זוהי תפיסתו של פראנקל, מדוע הגדרנו אותו כאקזיסטנציאליסט?

הצד הסובייקטיבי של פראנקל מתגלה בכך שהמהות עליה הוא מדבר היא יותר ספציפית מכפי שהצגנו אותה עד כה. לא מדובר בסל של ערכים שהאדם נוטל ממנו מה שירצה, פראנקל טוען שהמהות קיימת מראש לכל אדם ואדם, ולכל רגע ורגע מחייו. כלומר לכל אדם בכל רגע נתון יש המטרה שלשמה הוא קיים. לדידו, לעולם לא נדע האם עשינו את המשימה שהוכתבה לנו. בעצם על פי פראנקל, יש מהות קיימת מראש לכל אחד מבני האדם בכל רגע נתון.

המשמעות היא יחסית בהיותה קשורה לאדם מסוים הנתון במצב מסוים. אפשר לומר שהמשמעות משתנה בראש וראשונה מאדם לאדם, ושנית, מיום ליום, ואפילו משעה לשעה. הייתי מעדיף לדבר על היחודיות ולא על היחסיות של משמעויות. ואולם היחודיות היא תכונה שאינה מאפיינת מצב ותו לא, אלא את החיים בכללותם, כיון שהחיים הם שורה של מצבים יחודיים. על כן האדם הוא יחודי גם מבחינת המהות גם מבחינת הקיום. ובסיכומו של דבר, שום אדם אינו יכול לבוא במקומו של אדם אחר - בשל יחודיות מהותו של כל אדם. וחיוו של כל אדם הם יחודיים בכך שאין אדם שיכול לחזור עליהם - בזכות יחודיות הקיום שלו. במוקדם או במאוחר ייתמו חייו לנצח על כל ההזדמנויות היחודיות לקיום המשמעויות השונות.⁴⁸

פראנקל מסביר שאין ערך עליון שצריך להתממש על ידי כלל בני האדם. יש גישות שיטענו שכלל בני האדם צריכים לקיים ערך אחד מסוים, מטרה נשגבת או משמעות משותפת, וזוהי מהות חייהם. הזכרנו בפרק הקודם את השיטה האסנציאליסטית של אפלטון, הטוענת שבני האדם הם בין השאר מימוש של אידאה. פראנקל לא רואה כך את הדברים, אלא מדגיש את האינדיבידואליזם שבמשמעות, בכך שמהות האדם היא פרטית וייחודית לו ואינה מהות כללית לבני האדם. בנוסף, ציינו בפרק הקודם שיש מהויות שאינן מתממשות ועדיין הן קיימות מבחינה אובייקטיבית, כמו הנקודה הגיאומטרית. בעוד הערכים האובייקטיביים יכולים לשמש כמודל מסוג זה, המהות המסוימת שאותה האדם מממש אינה מהות שמסוגלת לעמוד בפני עצמה, כי האדם הוא זה שיצר אותה והיא אינה מתקיימת לפני קיום האדם. מיכל יששכר תיארה זאת כשילוב בין אובייקטיביות לסובייקטיביות:

⁴⁷ פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, עמ' 133
⁴⁸ פראנקל, **השאיפה למשמעות**, עמ' 67-68

פראנקל, כמו שלר, רואה בערכים 'אפשרויות' אוניברסליות ואובייקטיביות שעל האדם לממש. האדם נדרש להוציא מן הכוח אל הפועל את הערך הרלוונטי הטמון במצב החד-פעמי הרובץ לפתחו, ולעיתים אף להכריע בין ערכים שונים. רק אז יגשים את המשמעות הקונקרטית והייחודית הגלומה במצב האמור. להגשמת משמעות יש על כן אצל פראנקל צד אובייקטיבי וצד סובייקטיבי כאחד: היא מימוש ערך אובייקטיבי מסוים השייך לאדם מסוים ברגע מסוים.⁴⁹

מה הופך את המשמעות לייחודית לכל אדם ואדם? האם אין מספר מוגבל של ערכים, ואיך יכולה להתקיים הייחודיות בכל אדם ובכל רגע? פראנקל ממחיש איך דבר כזה קרה לו עצמו. בזמן מלחמת העולם השנייה, לפראנקל הייתה האפשרות להגר לארצות הברית לפני שיישלח למחנה ריכוז. הוא ניצב מול התלבטות: האם להגר ולהשאיר את הוריו מאחור, וכך הם יישלחו למחנות הריכוז וההשמדה, או להישאר איתם בכל מחיר וכך יוכל להגן עליהם מתוקף תפקידו בתור ראש המחלקה לנוירולוגיה. הוא ממשיך לתאר איך מצא בביתו שבר שיש, שנשבר מפסל של עשרת הדברות בבית הכנסת. אביו מספר לו שזה שבר מהדיבר "כבד את אביך ואת אימך". פראנקל רואה זאת כאות משמיים ומחליט להישאר עם הוריו. הוא מודה שהייתה פה רק הטלה ולא באמת סימן משמיים, אבל הוא מסביר שפה טמון הרעיון. הערך של כיבוד הורים הוא אובייקטיבי לחלוטין. ה"אות" שפראנקל הגדיר הוא הצד הסובייקטיבי, הראייה של הערך מנקודת מבטו. נקודת המבט הזו היא שגרמה לו במקרה הזה לבחור במימוש הערך של כיבוד ההורים על פני הישארותו בחיים. הוא הדגים זאת באחת מהרצאותיו בבקשו מהסטודנטים להסתכל על בניין שעמד בחוץ. ברור שכל סטודנט ראה את הבניין מנקודת מבט שונה, אבל זה לא גרע ממציאותו האובייקטיבית של הבניין.⁵⁰ לכן יש צד סובייקטיבי ואובייקטיבי בכל משמעות שאנו מקיימים. הערך הוא הצד האובייקטיבי, והמהות האישית שלנו היא הצד הסובייקטיבי. בעקבות זאת, על אף היות הערכים אובייקטיביים, לכל אדם ואדם יש המשמעות האישית בכל רגע נתון מאחר וזה מנקודת מבטו.

ניעזר בדוגמה של מיכל יששכר,⁵¹ שמסבירה בצורה בהירה את השיטה של ויקטור פראנקל לגבי משמעות: כאשר ואן-גוך הסתכל החוצה אל שמי הלילה, הוא התפעל ממה שראה. גישה פילוסופית אחת תטען שיופיו של המחזה לא עומד בפני עצמו; לפי גישה זו השמיים לא "יפים" כל עוד לא בא ואן גוך וראה אותם ככאלה ובעקבות זאת צייר את "ליל כוכבים". הערך תלוי לגמרי בנקודת ההסתכלות של האדם, והוא סובייקטיבי בלבד. סארטר משתייך לצד הזה. לדעתו הערכים והמהויות הם סובייקטיביים בלבד. גישה אחרת תטען שיופיו של המחזה שראה ואן-גוך הוא אובייקטיבי בלבד. היופי עומד על תילו בלי עזרתו של האדם. הוא יפה מכוח עצמו. לציור ונקודת מבטו של ואן-גוך אין קשר לשאלה האובייקטיבית על יופיים של השמיים באותו לילה.

פראנקל מחזיק בשילוב של הגישות. יש בתורתו צד אובייקטיבי וצד סובייקטיבי. הצד הסובייקטיבי - יופיו של המחזה אמנם מקבל משמעות בעצם ההסתכלות של ואן-גוך, וליופי אין משמעות בלי שהוא ראה משמעות זו. אך מצד שני יש פה גם צד אובייקטיבי - ואן-גוך לא היה יכול לצייר את הציור אם השמיים לא היו יפים מצד עצמם באותו רגע. כלומר, היופי עומד מצד עצמו כערך פוטנציאלי שיכול להתממש, ורק ואן-גוך הוא שמימש אותו על ידי הסתכלותו מנקודת מבטו, מתוך מצבו הנפשי, זוות הראייה הפיזית שלו וכן הלאה. הערך קיבל רלוונטיות מעצם מימושו על ידי האדם בדרכו המיוחדת. בנוסף לצד האובייקטיבי יש פה גם אינדיבידואליזם, סובייקטיביזם והדגשה של הקיום.

⁴⁹ יששכר, עמ' 132

⁵⁰ פראנקל, **השאיפה למשמעות**, עמ' 73-71

⁵¹ יששכר, עמ' 134-135

סיכום

ראינו בפרק הראשון את הגדרתו של ז'אן פול סארטר לאקזיסטנציאליזם דרך 'הקיום קודם למהות'. בפרק הזה פרסנו את שיטת ויקטור פראנקל, אקזיסטנציאליסט דתי, בכל הנוגע לדת ומהות. גילינו שיטה אקזיסטנציאליסטית שונה בתכלית מזו של סארטר, שמעמידה ערכים ומהויות אובייקטיביים. גישה זו לא מייצגת אותו יחס שסארטר הציג בין הקיום למהות. על אף שהקיום לא קודם למהות באותו אופן, אלא המהות קיימת בצורתה הבסיסית לפני קיום האדם, ראינו יחס שמציג את המהות שמתממשת דווקא באמצעות הקיום וחירות האדם. פראנקל הציג שיטה המשלבת סובייקטיביזם – את הצד האנושי והאישי שבערכים וייחודיותו של כל מימוש אצל כל אדם – ואובייקטיביזם – סט ערכים מסוים שנקבע והתעצב על ידי האל.

הרב סולובייצ'יק

הרב סולובייצ'יק - היכרות קיומית

הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק היה רב יהודי אורתודוקסי שחי בארצות הברית במאה ה-20. הוא היה הוגה דעות ופילוסוף מפורסם; וגם ציוני שראה במדינת ישראל את התחלת הגאולה, ותמך רבות ברעיון הציוני. בפרק זה נראה איך תפיסתו הדתית-הגותית מתבטאת בתורתו הקיומית.

בספר 'מן הסערה', בפרק 'גישה הלכתית אל הייסורים', מציג הרב סולובייצ'יק שתי גישות הלכתיות ביהדות: הגישה הראשונה היא הגישה הטופית (מלשון 'טופוס', שטח ביוונית), והשנייה היא הגישה התמטית (מלשון תימה=שורש).⁵² ההבחנה בין שתיהן אצל הרב סולובייצ'יק מבטאת רעיון קיומי. נציג את שתי הגישות הללו, ובהמשך נראה כיצד הוא משתמש בהן, ואיך הן באות לידי ביטוי בהבחנה בין גורל וייעוד.

הפעילות היצירתית של ההלכה מתרחשת בשתי רמות. בראשונה, ברמת החשיבה הפוזיטיביסטית, הלוגוס והאתוס ההלכתיים (הלוא הם החשיבה ההלכתית והרצון ההלכתי) מעמידים דגמים קטגוריים יחידים במינם, מציבים מערכת של חוקים ומפתחים נושאים מתחמים היטב, הסובבים סביב האדם ויחסיו הפורמליים אל המערכות האונטיות המקיפות אותו. בסופו של דבר, עניינה של ההלכה מרוכז בשאלה אחת, שאלת היחס בין האדם לבין המערכות הקיומיות הניצבות למולו. ברמה זו נולדו הן המערכת הקונצפטואלית ההלכתית האדירה והן אופני ההתנהגות הנורמטיביים – מה שאנו נוהגים לכנות בשפת היומיום בשם חוקים – התובעים שליטה על השכל ועל המחשבה האנושיים.⁵³

הרב סולובייצ'יק מביא את השבת כדוגמה שממחישה את שתי הגישות הללו בהלכה. על השבת אפשר להסתכל בשני אופנים. מצד אחד היא הררים של הלכות, הרבה מצוות לא-תעשה שנכללות באיסור מלאכה. הגישה הטופית תראה את השבת מנקודת מבט כזו, שנראית על פני השטח. ההלכה הטופית תתמקד בקיום. היא תשאל מה על האדם לעשות בפועל. אולם, השבת היא גם יום מנוחה. יש לה משמעות פנימית ועמוקה, שלא רואים בהכרח במעשים. היא הברכה של השבוע ומתנה מהאל.⁵⁴ ההלכה הטופית היא ה"חוקים היבשים", לכאורה מה שנראה בתור הצד ה"משעמם" של היהדות. לעומתה ההלכה התמטית מתפרשת לעיתים בתור הדבר החשוב והנעלה באמת, כאשר ההלכה הטופית המעשית נלווית לה. על פי הרב סולובייצ'יק שתי הגישות האלה קיימות ביהדות, ולא רואים כאן עליונות של האחת על חברתה. נראה איך הן באות לידי ביטוי בשאלת הסבל, ואיך הן תופסת מקום קיומי בתורתו של הרב סולובייצ'יק.

'קול דודי דופק' היא מסה של הרב סולובייצ'יק שפורסמה בראשית שנותיה של המדינה ועוסקת בהגשמת החזון הציוני. בתחילתה מוצגת גישתו הפילוסופית של סולובייצ'יק בנוגע לייסורים ולסבל. הוא פותח את המסה בהצגת השאלה שאותה הוא מגדיר כ"אחת החידות הסתומות שהיהדות התלבטה בהן משחר

⁵² סולובייצ'יק, מן הסערה, עמ' 80

⁵³ שם, עמ' 79

⁵⁴ שם, עמ' 81

קיומה⁵⁵: מדוע יבואו ייסורים על האדם? הוא מבחין בין שתי מהויות באדם, שדרךן אפשר לגשת לשאלת הסבל: גורל וייעוד. שני ממדים אלה הן הבסיס העיקרי בתורתו הקיומית.

קיום גורלי – כיצד? זהו קיום מאונס, בבחינת 'על כרחך אתה חי', קיום עובדתי, שלוב בשרשרת חוקיות מיכנית, נטולת משמעות, כיוון ותכלית, ומשועבד לכחות סביבה שלתוכה נדחף היחיד עלידי ההשגחה מבלי שנמלכה בו עובר לדחיפה זו. דמות אובייקט לה'אני' הגורלי. כאובייקט הוא מופיע כעשוי ולא כעושה. עשוי הוא עלידי התנגשותו הסבילית עם החוץ האובייקטיבי כחפץ לעומת חפץ. נקלע ה'אני' הגורלי בכף דינמיקה אטומה כשכולה מופנית לבר. ישותו נבובה, נעדרת פנימיות, עצמיות ועצמאות. ה'אני' הגורלי מכחיש את עצמו הכחשה גמורה: כי הרי אין האנוכיות והחפציות יכולות לדור בכפיפה אחת.⁵⁶

לפי הסברו של סולובייצ'יק, הגורל הוא מצבו הנתון של האדם, הפצעתו בעולם. "על כרחך אתה חי". הגורל הוא אובייקטיבי, חסר משמעות. הגורל כולל בתוכו את עצם קיומנו, את עובדת הולדתנו שלא הייתה בשליטתנו ולא קיבלנו עליה החלטה. הוא כולל את הסבל שבא על האדם לפתע, וגם את הטובה. הגורל הוא נקודת מוצא שלאדם אין חלק בעיצובה.

הרב סולובייצ'יק מתאר סוג של אדם שנקרא "איש הגורל", ומגדיר אותו כמי שחי "קיום גורלי". איש הגורל הוא מי שרואה את גורלו כנתון שנכפה עליו. הגורל הוא חייו ולפיו הוא מתנהל. הוא משאיר עצמו בממד האובייקטיבי. סולובייצ'יק מסביר שהתנהגותו של איש הגורל אל מול הסבל מחולקת לשני שלבים. בשלב הראשון הוא נשאר נבון ומבלבל לנוכח המציאות. הוא רואה את ייסוריו הגורליים ככוח שטני שבא להרע לו, ולא שואל למה זה בא עליו אלא סובל בדממה.

בשלב השני איש הגורל מתאפיין בחיפוש אחר ה"למה", ומנסה להבין את המטפיסיקה שמאחורי הסבל. בשלב הזה איש הגורל מונע על ידי הסקרנות: הוא מוצא סיבות הגיוניות ומגדיר את הרע בתור טוב. הוא משלה את עצמו באמצעות הסברים מטפיזיים מופשטים ומחפה באמצעותם על הרע. בעקבות הזעזוע מהסבל, איש הגורל מנסה לחפש הסברים אינטלקטואליים לרע, עד שהוא מבטל את מציאותו של הרע בעולם. בהונאה עצמית הוא מכחיש את הרוע, וממשיך לראות את עצמו כאובייקט ביד הגורל.⁵⁷ איש הגורל ישתמש בהלכה התמטית בנוגע לשאלת סבלו. הוא יחפש את הטעם העמוק שעומד מאחורי הסבל ולא ישאל לתשובה מעשית.

עמדה זאת של הרב סולובייצ'יק היא קיצונית, והיא מערערת על עמדותיהם של רבים שהיו לפניו. הרעיון של 'מקור הרע' מובא בקבלה, שמעמידה את הרוע כישות מטפיסית ('סיטרא אחרא'). זה מזכיר את השלב הראשון של הסבל אצל איש הגורל, הזעזוע והעמדתו של הרע ככוח שטני. מצד שני, אצל הרמב"ם ניתן לראות את מה שכונה על ידי הרב סולובייצ'יק כ"כפירה ברע" המאפיינת את השלב השני בקבלת הסבל אצל איש הגורל, הכחשה עצמית הכופרת בקיומו של הרע והופכת אותו לטוב בלתי נראה.⁵⁸ המשותף לשני שלבי ההתמודדות שמוצגים על ידי שתי השיטות היהודיות שהצגנו הוא ההתמקדות במהות. איש הגורל בתשובתו על מהות הסבל על שני שלביו מתמקד במהות מטפיזית, והופך אותו לטוב או לרע אובייקטיבי.

⁵⁵ סולובייצ'יק, **איש האמונה**, עמ' 65

⁵⁶ שם, עמ' 66

⁵⁷ שם

⁵⁸ שוורץ, עמ' 202

הרב סולובייצ'יק מגדיר אדם מסוג זה כשרוי ב"השליה עצמית". המושג הונאה עצמית מצוי אצל סארטר. גם כאן וגם אצל סארטר מתואר אדם השרוי ב"הונאה עצמית", רודף אחר האובייקטיביות שלו ומנסה למצוא הגדרה לעצמו. הניסיון למצוא את השורש המטפיסי של הייסורים קשור בהונאה עצמית. ההגדרה של הסבל כישות שטנית ואת האדם כאובייקט ביד הגורל, היא הונאה עצמית. בציטוט שלהלן הרב סולובייצ'יק מדייק את בעייתיות הקיום הגורלי.

ודאי, כי עדותה של התורה על היצור שהוא טוב מאד, אמתית היא. אולם אין זה אמור אלא מבחינת ההצצה האינסופית של היוצר. בהסתכלות החלקית של האדם הסופי אין הטוב המוחלט שביצירה נחשף. הניגוד בולט ביותר ואינו נתפס בביטול. ישנו רע שלא ניתן לפירוש ולהבנה. רק תפיסת העולם בשלימותו יכולה לאפשר לאדם את ההצצה לתוך מהות הסבל. אבל כל זמן שהשגת האדם מצומצמת ומסורסת היא, ואין הוא רואה אלא קטעים בודדים בדרמה הקוסמית ובעלילה הכבירה של ההיסטוריה, אי אפשר לו לחדור לתוך כבשנו של הרע ולחביון הסבל. משל, למה הדבר דומה? לאדם המסתכל בשטיח נהדר, מעשה חושב, שצויר מרהיב עין רקום עליו, – מצדו השמאלי. האם הבטה כזו תיהפך מקור חוויה אסתטית נשגבה? לדאבונו הגדול, אנו רואים את העולם מסטרו השמאלי: לפיכך אין בידנו לתפוס את מסגרת ההווה הכול כוללת שרק בתוכה אפשר לגלות את תכניתה ומהותה של פעולת הקב"ה.⁵⁹

איש הגורל יקנה לסבל הסברים עמוקים ורוחניים ויתחקה אחר רצון הבורא ומשמעותו הנשגבה. הרב סולובייצ'יק לא טוען שאין מהות ראשונית, או שהקב"ה הוא לא כולו טוב. הבעייתיות שההלכה רואה בהסברים של הקיום הגורלי היא שזה בא מהיצור האנושי. מנקודת מבטו של האדם אין לראות את התמונה הכוללת, זה לא יכול לקרות. הדרכים הנסתריות הן לקב"ה בלבד, ולא נגלו לבני אדם. איש הגורל שואל את עצמו שאלות שלא רלוונטיות לחייו ומכוונות למהות שקודמת לקיום.

אלמנט כזה של אי יכולת האדם לתפוס משהו גדול ממנו, או מהלכים אלוהיים, מובא גם אצל פראנקל בפרק 'ממדיה של משמעות' בספר 'שאיפה למשמעות'. הסברנו בפרק הקודם שעל פי פראנקל, הסבל לאדם הוא כמו דקירה רפואית שנותנים לכלב. אין פה יומרה להסביר את הסבל אלא להמחיש את רעיון הממדים השונים. למרות שהרב סולובייצ'יק ופראנקל יודו שיש חכמה וטוב עליונים, הם יבקרו את ניסיון האדם להתחקות אחריה. ראיית האדם היא מצומצמת ואין ממש בניסיון להבין מהלכים אלוהיים וגורליים - ניסיון כזה הוא דרכו של איש הגורל, שמתחקה אחר המטפיסיקה לשווא.

איש הייעוד לעומתו, מתמקד בקיום. הרב סולובייצ'יק רואה את גישה זו כדרכה של ההלכה היהודית. נפרט את שיטתו של איש הייעוד.

בדימנסייה השניה של קיום האדם - הייעוד - לובשת שאלת הסבל צורה חדשה. קיום יעודי - כיצד? זהו קיום פעיל כשאדם ניצב לעומת הסביבה שהושלך בה, מתוך הבנת יחודו וסגולתו, חרותו ויכולתו שלא לקפח במאבקו עם החוץ את עצמותו ועצמאותו. סיסמת ה"אני" היעודי היא: "על כרחך אתה נולד ועל כרחך אתה מת אבל ברצונך החפשי אתה חי". האדם נולד כאובייקט ומת כאובייקט. אבל ביכולתו להיות כסובייקט, כיצר ומחדש, המטביע על חייו את חותמו האינדיבידואלי והחורג מן האבטומטיות אל הפעילות היצרנית. תעודתו של האדם בעולמו, על פי היהדות, היא להפוך גורל ליעוד: קיום מופעל ומושפע לקיום פועל ומשפיע: קיום מתוך אונס,

⁵⁹ סולובייצ'יק, איש האמונה, עמ' 67

מבוכה ואילמות לקיום מלא רצון, מעוף ויזמה. ברכתו של הקב"ה ליציר כפיו ממצה את כל תפקידו: "פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה". כבשו את הסביבה והדבירו אותה תחתיתכם. אם לא תמשלו בה, היא תשעבד אתכם. היעוד מעניק לו לאדם עמדה חדשה בעולמו של הקב"ה, הוא נותן לו כתר מלכות, והאדם הופך שותפו של הקב"ה במעשה בראשית.⁶⁰

איש הייעוד לא מתמקד במקור הרוע ובשאלת הלמה, אלא שואל את עצמו כיצד הוא צריך לפעול במצב הנתון שנכפה עליו. איש הייעוד יוצר לעצמו מציאות שבה הוא סובייקט בעל בחירה. הוא מבין ששאלת ה'למה' אינה רלוונטית, הרוע קיים ואינו ניתן לשינוי או להבנה. הניסיון לחפש פשר והסבר המתקבל על הדעת הוא ניסיון ללא הצלחה וקשור בהונאה עצמית. איש הייעוד, במקום זאת, מחפש את מקומו בתוך הרע. מה הקדוש ברוך הוא דורש ממנו בעת שהוא מביא עליו את הסבל, "מה יעשה האדם וחי בסבלו?"⁶¹

איש הייעוד חי כסובייקט. הוא עונה על שאלת הסבל באמצעות ההלכה הטופית. הוא מחפש מה הוא צריך לעשות באופן מעשי. הוא דוגל בגישה קיומית, שמחפשת את מקומו של האדם כסובייקט. הייעוד הוא בעל כיוון, תכלית ומטרה. בעוד הסברים מטפזיים ישאירו את האדם חסר מעשה, ללא תשובה פרקטית, השאלה הייעודית מכוונת את האדם למעשים. זאת הגישה, טוען סולובייצ'יק, שדוגלת בה היהדות.⁶² לשאלה ששואל עצמו איש הייעוד, עונה סולובייצ'יק בפשטות:

התשובה ההלכתית לשאלה זו פשוטה מאד. היסורים באים כדי לרומם את האדם, לטהר את רוחו ולקדשו, לנקות את מחשבתו ולצרפה מכל פסולת השטחיות וסייגי הגסות, לעדן את נפשו ולהרחיב את אופק חייו. כללו של דבר: היסורים – תפקידם לתקן את הפגום באישיותו של האדם.⁶³

לייסורים יש מטרה והיא רוממות האדם. הרב סולובייצ'יק מוסיף שלא רק לסבל אלא גם לטובה יש מטרה ותכלית, וגם היא מכוונת לרוממות האדם. הוא מפרט על כך בפרק על איוב.⁶⁴ לכן יש להדגיש שהסבל מובא כדוגמה, אבל מדובר על כל דבר שנכפה על האדם בעל כורחו, שלגביו עשוי האדם לשאול – מדוע בא עליו דבר זה?

עמדה זו מעמידה את הרב סולובייצ'יק כאקזיסטנציאליסט. 'האדם האותנטי' זה מושג נפוץ באקזיסטנציאליזם, ומשמעו אדם שרואה עצמו כסובייקט. ההפך מאותנטיות זו הונאה עצמית, התכחשות לחירות – מושגים שהרב סולובייצ'יק הקנה לאיש הגורל וקיימים אצל סארטר.⁶⁵ בין אם נראה זאת כשאיפה נעלה (ניטשה), ובין אם נראה זאת כדרך חיים שאין בה מעלה גדולה יותר (סארטר),⁶⁶ האלמנט הזה מצוי רבות באקזיסטנציאליזם ומקשר את הרב סולובייצ'יק לתורה הקיומית. משפט המפתח "על כרחך אתה נולד ועל כרחך אתה מת אבל ברצונך החפשי אתה חי" תולה את הקיום הייעודי בחירות. כאן אנו רואים סממן אקזיסטנציאליסטי של חירותיות. הקיום הייעודי הוא היציאה של האדם אל החירות, הפיכת עצמו לסובייקט. הייעוד הוא פועלו של האדם בתוך העולם, הבחירה בתוך הגורל, בתוך מערכת הנסיבות הנתונה. ניתן להגיד שרעיון זה של גורל וייעוד הוא אחד המקורות המרכזיים להגדרה של הרב סולובייצ'יק כאקזיסטנציאליסט במחקר של הגותו.

⁶⁰ סולובייצ'יק, **איש האמונה**, 68

⁶¹ שם 68

⁶² שם עמ' 67

⁶³ שם עמ' 68

⁶⁴ סולובייצ'יק, **איש האמונה**, עמ' 71-74

⁶⁵ בפרק 'הונאה עצמית' של סארטר

⁶⁶ גולומב, עמ' 66-74

הדתיות של סולובייצ'יק

כפי שראינו, הרב סולובייצ'יק משתמש במילה 'הלכה' כדי לאפיין את הגישה הקיומית של היהדות. לכאורה ההלכה היא אוסף חוקים, ויש לשאול מה הקשר של ההלכה לנושא הזה? הזכרנו את המושגים הלכה טופית והלכה תמטית, כאשר איש הייעוד, במימוש ייעודו, ישתמש לרוב בהלכה הטופית. ההלכה הטופית היא ההלכה הקיומית, שבה שואל האדם למקומו ותפקידו הפרקטי.

הרב סולובייצ'יק היה רב דתי, שהאמין באמיתות התורה ובמוסר האפריורי שהיא מסרה לנו. איך מתיישבת אמונה זו עם גישתו הקיומית, ומה היחס בינה לבין הגדרתו של סארטר לאקזיסטנציאליזם כתפיסה לפיה הקיום קודם למהות? בציטוט למטה אבי שגיא מסביר שהרב סולובייצ'יק משתייך אמנם לתחום של הפילוסופיה הקיומית, אך העמדה הדתית שלו יוצרת תפנית בתחום הזה:

סולובייצ'יק שייך אפוא להגות האקזיסטנציאליסטית, הממשיכה את עמדותיהם של ניטשה והיידגר המעגנות את היחיד בבדידותו, אלא שהסטייה שלו מתפיסותיהם מתאפשרת רק מתוך עמדתו הדתית-הלכתית. עמדה זו מחוללת מעין תפנית מעניינת באקזיסטנציאליזם זה, ומציגה כיוון חדש בעל מסקנות מרחיקות-לכת גם בתחום האנתרופולוגי.⁶⁷

בהמשך הפרק נראה כיצד דתיות זו באה לידי ביטוי, ואיך היא נראית לאור הגדרתו של סארטר שראינו בפרק הראשון.

בספר 'מן הסערה', בפרק 'הגאולה מן המוות', סולובייצ'יק מדגים את היחס אל שאלת הסבל באמצעות הלכות פרה אדומה. ההיטהרות מטומאת מת שונה מההיטהרות מטומאות אחרות, בכך שכדי להיטהר מכל טומאה אחרת על האדם לטבול, להביא לעיתים קרובות וזהו; ואילו בטומאת מת יש צורך בטקס שלם של שריפת פרה אדומה, ערבוב האפר במים והזאה שלהם על טמא המת. הטקס התמוה הזה הוגדר תמיד כחוק שאי אפשר להבין, מחוסר פשר אנושי. הרב סולובייצ'יק מסביר מה מיוחד בתהליך הזה בשונה משאר תהליכי הטהרה:

טמא המת איננו יכול לשחרר את עצמו ממצב הטומאה שבו הוא שרוי. אדם טהור, מי שיש בו הכוח לגאול אחרים ולשקם טהרה אבודה, הוא שחייב להזות את מי החטאת על הטמא. זה איננו יכול להיטהר אם הדבר מסור בידיו שלו בלבד. במה שנוגע לטומאות האחרות, הטהרה היא בהישג ידו של מי שאיבדה; אך הטומאה הקשורה במוות האנושי היא בעלת אופי תובעני יותר ואיננה ניתנת לסילוק בעזרת מים רגילים. אדם אחר, אדם טהור, חייב לסייע לטמא ולהזות עליו את מי החטאת. אם לא כן, לא יוכל טמא המת לשחרר עצמו לעולם מכבלי הטומאה האוחזת בו בחוזקה ואיננה מניחה לו להשתחרר מלפיתתה.⁶⁸

הרב סולובייצ'יק מזהה את הניסיון להסביר את טקס הפרה אדומה עם הניסיון להבין את מקור ופשר הסבל. בעקבות זאת הוא אומר שהשאלה "מדוע פרה אדומה?" היא שאלה שאין לשאול ואין בה ממש; יש לשאול "מה היא פרה אדומה?", כלומר מה הטקס הזה בא לעשות לי, איך הוא משפיע עליי.

בתשובה לשאלה זו הוא מציין שאחד הדברים המיוחדים בהיטהרות מטומאת מת, בשונה משאר הטומאות, הוא ההשתתפות של ישות חיצונית, טרנסצנדנטית לאדם, בתהליך הטהרה. את ההיטהרות

⁶⁷ שגיא, עמ' 257

⁶⁸ סולובייצ'יק, מן הסערה, עמ' 77

הרגילה האדם עושה בעצמו, הפעולה היא רק שלו ללא התערבות של גורם חיצוני - שכן מספיקה טבילה, וזו פעולה אישית ללא התערבות. אך בתהליך ההיטהרות מטומאת מת צריך הזאה של המים על ידי אדם אחר, כאשר האדם מייצג את האל. טומאת המת מושווית כאן לסבל, ותהליך ההיטהרות לגאולה מן הסבל. כלומר מן הסבל האדם לא יכול לגאול את עצמו, נצרכת עזרה חיצונית. וכאן נכנסים לתורתו של הרב סולובייצ'יק האלוהים, האמונה והדת.

כיצד יכול האדם לגאול עצמו מן המוות, כיצד יוכל לשחרר עצמו מן הפחד שמפני המוות, כיצד יעלה בידו להיטהר מן הזיהום שבמיתתו? בתהליך כפול פנים. ראשית באמצעות הטבילה, ניסיון מדעי-רפואי מאורגן שמטרתו למעט ככל האפשר את כוחו של המוות. האדם מטהר את עצמו מטומאת המת בדרך שבה נוהגים כל הטמאים, קרי: לבדו ובעצמו. שנית – על ידי הזאה, על ידי שאנו שמים את ביטחוננו בריבוננו של עולם, כי בשלב כלשהו בעתיד הוא יגאלנו, "והזהה הטהר על הטמא" (במדבר יט, יט). הטהור אשר ישחרר את הטמא מכבלי הזוהמה הוא ריבון העולמים, כדברי הנביא: "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם" (יחזקאל לו, כה). רק הוא יש בכוחו לרפא את האדם מן האימה ומן הפחד שבפני החידלון. האדם איננו יכול לפתור את חידת המוות ומסתירו. רק הא-להים הוא שיזרע אור על תעלומה נוראה זו ויסבירנה לנו. המוות הוא הדבר המפליא מכול, חוויה שלא ניתן לרדת לחקרה, חוק שאיש איננו יכול לתופסו: "זאת התורה: אדם כי ימות באהל..." (במדבר יט, יד).⁶⁹

מהפרק על פרה אדומה, למדנו שסולובייצ'יק כולל שני חלקים ביציאה מן הסבל. האחד הוא שותפותו של האדם, שהבחירה החופשית וההחלטה שלו הן חלקים מרכזיים בגאולה. האדם שותף בתהליך הזה. בנוסף לכך, מוכרחה להיות גם שותפות של אלוהים. הטרנסצנדנטי שותף בגאולה ובהיטהרות של האדם. זהו הבדל מרכזי בין הרב סולובייצ'יק לבין הוגים קיומיים אחרים, הנוגע למקומם של הדת ושל האל. אבי שגיא במאמרו 'בדידותו של איש האמונה' היטיב להסביר הבדל זה.

בנקודה זו מובלטת עמדתו האקסיסטנציאליסטית דתית היחודית של סולובייצ'יק. שכן גם הוגים אקסיסטנציאליסטיים כניטשה, היידגר ואחרים דיברו על ההשתחררות מהקיום הכללי של ה"אדם הממוצע" או מהממד הסתמי היומיומי, ה"das man". אלא שבעוד שבתפיסותיהם של הוגים אלו, אופי החיים המעמיק, הייחודי, מושג עלידי האדם באמצעות ההתחוויות האישיות הפנימיות ללא כל היזקקות לגורמים שמעבר לאדם כאלוהים, מובלטת בתפיסתו של סולובייצ'יק ההיזקקות לאל כתנאי מספיק לביצוע הטרנספורמציה. היזקקות זו מובלטת במונח "קיום ייעודי", המניח ייעוד שמעבר לאדם אשר מקורו באל. [...] מבחינת מקורו הגנטי אין הייעוד נולד באדם. [...] משמע, אליבא דסולובייצ'יק התנאי להשתחררות האדם מקיומו הגורלי הוא טראנסצנדנטי, שפירושו הוא כי גאולת האדם מממלכת האובייקטים אינה יכולה להסתפק בהתרחשות האנושית האימאננטית, שכן אין בכוחה של זו את האימפולס להוליך את האדם חוצה לה, והיא תלויה במפגש עם הטרנסצנדנטי - האל.⁷⁰

אצל הוגים קיומיים אחרים היציאה של האדם אל החירות הקיומית תלויה בו עצמו בלבד, ללא הזדקקות לגורם חיצוני. אצל סארטר ראינו שעזרה טראנסצנדנטית אלוהית לא קשורה ליציאה לחירות, ובוודאי לא עוזרת. גם אקזיסטנציאליסטים אחרים טוענים שהיכולת לצאת לחירות נמצאת באדם ותלויה בו בלבד.

⁶⁹ שם, עמ' 78
⁷⁰ שגיא, עמ' 249-250

הייעוד נמצא בתוכנו. לעומת זאת, לפי הרב סולובייצ'יק האדם זקוק בהכרח לעזרה טרנסצנדנטית כדי לממש את חירותו וייעודו.

נשתמש במה שנאמר – ונוסיף עליו – כדי להראות את ההבדל בדתיות שמתבטאת בין הגותו של פראנקל לזו של סולובייצ'יק. אנחנו חוקרים את שני ההוגים הללו לנוכח הגדרת האקזיסטנציאליזם של סארטר, ויש לפרט למה הובאו דווקא שניהם. נראה למה אין כפילות בין השניים, ואיך נבחנות כאן שיטות דתיות שונות.

הבדל שניתן לראות בין הרב סולובייצ'יק ופראנקל הוא המחויבות לאל מסוים. פראנקל מחזיק בגישה חינוכית, שלא רואה דת מסוימת כהכרחית לגאולת האדם. הוא רואה את כל הדתות כאפשריות ומשרתות אותה מטרה; הוא מתייחס לכולן באופן שווה. לעומתו הרב סולובייצ'יק רואה את היהדות ואת ההלכה שלה כדת האמת שגואלת את האדם. אפשר להגיד כי ההבדל הזה נובע מהשאלה מניין נובע הייעוד ומהיכן אלוהים מתגלה. אצל פראנקל הרחבנו בפרק הקודם על שיטתו בנושא הזה, כאשר הוא רואה את התגלות האל והשאיפה אליו כקול פנימי אינסטינקטיבי. פראנקל מחדש שהכמיהה לאל יש בה צד פסיכולוגי לא-מודע. אלוהים מתגלה מתוך האדם. היא לא תלויה במערכת חוקים מסוימת או בדת ספציפית. ההתגלות היא אישית לאדם ומגיעה מתוכו. הרב סולובייצ'יק, לעומתו, רואה את ההתגלות האלוהית כציבורית ולא כקול פנימי. אפשר לראות את זה גם באמונתו בדת והלכה אחת, היהדות. אלוהים התגלה לעם ישראל בהר סיני, דרך מופע חיצוני התגלותי. לכן, כאשר פראנקל רואה את הדתיות כנובעת מקול פנימי באדם, הוא מזהה את הדתות כמשמשות את המטרה הזו בדרכים שונות. לא רלוונטי באיזו דת האדם בחר. מגוון הדתות כולן מובילות לגאולה הפנימית ומציאת המשמעות. אצל הרב סולובייצ'יק, שרואה את הדת כהתגלות חיצונית, סוג הדת דווקא רלוונטי מאוד. כשבני ישראל עמדו וקיבלו את התורה בהר סיני, הם קיבלו עליהם מחויבות של דת מסוימת, והיא היהדות. היהדות החיצונית מעמידה את האדם במחויבות לדת המיוחסת לאל שהתגלה אליו.

כאשר עיינו בשאלת קיומיותו של פראנקל, ענינו שמה שהופך אותו לאקזיסטנציאליסט הוא שהאדם מממש ייעוד ומשמעות ייחודיים לו, שאותם הוא רואה מנקודת מבטו האישית. כך, בניגוד לתורה האסנציאליסטית של אפלטון, שרואה בכל דבר בעולם מימוש של אידיאה, ובבני האדם מימוש של אידיאה מסוימת, פראנקל מעמיד את המשמעות כסובייקטיבית, ייחודית ואישית לכל אדם. הרב סולובייצ'יק רואה הלכה אחת ודת אחת שאמורות להתממש והן בהכרח ייעוד האדם. לעומת פראנקל, הקושי פה גדול יותר. האם אין כאן ניסיון להגדיר אידיאה משותפת לבני האדם כמו אצל אפלטון? הסובייקטיביות שראינו אצל פראנקל לא מצויה אצל סולובייצ'יק. במה מתבטאת ההשתייכות להגות הקיומית אם כן? אבי שגיא שואל גם הוא אותה שאלה:

אלא שכאן עלינו להבהיר לעצמנו במדויק שתי נקודות: א. כיצד מקנה השתעבדות האדם זו את החירות המובטחת בחיי הייעוד? ב. כיצד בהשתעבדות זו מוצא האדם את עצמו, או את קיומו כבעל ערך ייחודי?⁷¹

השאלה היא כזאת: כאשר יש הלכה אובייקטיבית ותקפה לכל, והאדם הוא 'איש הלכה' אשר משתייך לדת מסוימת ומשתעבד אליה דווקא – האם יש מקום לחירות? אין הכוונה דווקא לבחירה חופשית, אלא האם חיי "איש הייעוד" שהרב סולובייצ'יק מתאר באים לידי ביטוי אצל האדם הדתי ההלכתי? האם

⁷¹ שם, עמ' 250

האדם לא הופך עצמו לאובייקט חסר בחירה וייעוד בהשתעבדותו לדת תבניתית ואחידה? בהמשך נבדוק האם על פי סולובייצ'יק יש מקום לפן הסובייקטיבי והאישי בהלכה והאם הקיום האנושי לוקח חלק בשמירת ההלכה. נבחן איך הוא רואה את היהדות וההלכה כאקזיסטנציאליסטיות, ונבחן את הגדרתו של סארטר הטוענת שבאקזיסטנציאליזם קיומו של האל אינו משפיע.

אקזיסטנציאליזם וההלכה היהודית – האם ייתכן?

במאמר 'וביקשתם משם' שבספר 'איש ההלכה', הרב סולובייצ'יק מסביר על ההבדל בין הידמות להידבקות.⁷² הוא מבחין בין שני סוגי קשרים שיכולים להיות לאדם עם בוראו. שניהם קשורים זה בזה, אולם אחד נעלה מהשני. האדם יכול לעלות מההידמות להידבקות. נסביר מה ההבדל בין השניים, וכיצד ההידבקות היא קשר קיומי וייעודי.

הרב סולובייצ'יק מסביר שקיימת אידיאה אשר ניסתה לגרום להתאחדות האדם עם אלוהיו. הכוונה היא איחוד מלא עם הבורא, עם התעלמות מהעצמי. הוא מסביר שהרעיון הזה כובש את הרבגוניות והמיוחד שבאישיות האדם, כופר בעצמאיות של היצור ומכחיש את עצמותו. הוא מציג את השיטה היהודית ההלכתית, שטוענת שאין להתאחד עם אלוהים, אלא להידבק בו. הידבקות מתרחשת כאשר אדם נפגש עם אלוהיו ללא ביטול עצמותו, אלא דווקא עם קיום עצמותו. האישיות מתקרבת אל אלוהיה כשהיא רבת צבעים, חיה חיים רבגוניים מלאי יוזמה ופעילות. קירבה לאלוהים לא מתרחשת בביטול ייחודיותו של האדם כמו שדימו רבים לחשוב. בהידבקות עם הבורא חייבים להיות שני צדדים: הצד האנושי והצד האלוהי. ההידבקות של שניהם יוצרת את הגילוי שאליו האדם שואף. הצד האנושי ההכרחי בהידבקות עם האל מציג את הגישה הקיומית שיש בתורה ובהלכה על פי סולובייצ'יק.⁷³

כיצד הידבקות זו מתבטאת בקיום הלכה ובלימוד התורה? הרב סולובייצ'יק מסביר ששאיפת היהדות לעלייה לדרגת תודעה רוחנית, הידבקות עם הבורא, מתבטאת בשלוש דרכים. האחת היא שלטון השכל, אותה הוא מסביר כך:

שלטון השכל, כיצד? החשיבות המיוחדת שההלכה מקנה לשכל, בולטת כל כך, עד שכל אופיה של ההשקפה ההלכתית מסתמנת על ידה. השכל הוא הפוסק האחרון בכל ענייני דת ודין. התוכן ההלכתי שבעצמו ובמהותו הוא גילויי, משתעבד למהותה של ההכרה השכלית. לימוד תורה זהו עסק קוגניטיבי כמו כל פעילות אינטלקטואלית. הסמכות היחידה היא ההגיון. ההלכה הפקיעה אפולונית מיסטרית מרשונה. גם לחישה האינטואיציה הנמצאות מעבר להכרה השכלית, גם התגלות על-טבעית הופקעו מתחומה של ההלכה. נביא המחווה את דעתו, בצורת נבואה, בדיני התורה חייב מיתה. [...] חירות הדרישה והחקירה בשדה ההלכה עצומה וגדולה מאד. החכם חייב לחדש דבר מתוך דבר וליצור מושגים חדשים, מקוריים, מיתודות מסוימות, ולציין רשויות מחשבה מיוחדות. העמקת ההשגה וגילוי אופקי הכרה חדשים, מקסימי לב, המה ממהותה של ההלכה. אין שינוי ותיקון בהלכה, ברם יש בה חידוש בלי מצרים. כשהחידוש נחלש, נעקרת ההלכה.⁷⁴

⁷² סולובייצ'יק, **איש ההלכה**, עמ' 187

⁷³ שם, עמ' 190

⁷⁴ שם, עמ' 205

מוסבר בציטוט, ששלטון השכל מהווה חלק משמעותי בלימוד התורה היהודית. הרב סולובייצ'יק מעמיד את לימוד התורה כעסק קוגניטיבי כמו כל פעילות אינטלקטואלית. השכל זהו הצד האנושי שנכנס בלימוד, הפן האישי. הוא מציין את "מַנְדִּינִי", הטוענים שהמפרשים השונים על הגמרא והתורה לא חידשו, לא יצרו שום דבר חדש, כאילו ההלכה עומדת אפרורית בפני עצמה, ללא התערבות האדם. לפי הרב סולובייצ'יק, בלימוד ההלכה היהודית מוכרח להיות צד סובייקטיבי. ההלכה מורכבת כולה מפרשנויות אישיות על הכתוב. כאשר הרמב"ם למשל כתב את הספר ההלכתי הי"ד החזקה, ברור שנוספה כאן גם דעתו האישית. הרמב"ם כמובן השתמש בהלכה האובייקטיבית, שהייתה קיימת לפניו; הוא קרא את התורה, המשנה והגמרא. מהם הוא למד ואיתם הוא עבד. אולם, לאחר קריאת גמרא יכולות לעלות פרשנויות שונות. הצד האישי הוא חלק משמעותי מאוד בלימוד תורה. אך כל זה לא מתקיים, טוען סולובייצ'יק, בלי הצד האלוהי. לימוד התורה כולל שילוב של שני אלמנטים: צד אובייקטיבי – אלוהים, התורה שירדה מהשמיים; והצד הסובייקטיבי – האדם שניצב עם שכלו והבנתו האישית.

דרך ביטוי נוספת שמציג הרב סולובייצ'יק לעלייה לדרגה רוחנית והידבקות עם הבורא היא העלאת הגוף. כך מתבטא צד קיומי נוסף בהלכה היהודית:

העלאת הגוף כיצד? העלאת הגוף היא כל התורה, ואידך – פירושה, זיל גמור. גם היהדות מכירה בשניות המוזרה שהבקיעה את הוויתו של אדם ושעליו תהה המוסר הכללי: מציאות טבע, אטום ואילם, מציאות רוח, בעלת מחשבה וכיוון. ברם, בניגוד למחשבה הכללית שהתייאשה מבחינה מיטפיסית מוסרית מן הטבע שבאדם והתמכרה לרוחני השכלי, הכריזה היהדות על גאולת הגוף: פדות המציאות הביאולוגית ממעבי חשכת היצרים הבהמיים הבלתי תכליתיים והבלתי משמעותיים. היהדות רובה ככולה כרוכה בחיים הגופניים הריאליים - בפונקציות פיסיוולוגיות. נושאי ההלכה המה איברי האדם. רמ"ח מצוות עשה כנגד רמ"ח איברים; שס"ה מצוות לא תעשה כנגד שס"ה גידים. הסמ"ק סידר את תרי"ג מצוות לפי האיברים, שהן תלויות בהם: קדושת גופו של האדם, זיקוק החיים הבהמיים על כל שפעת תאוותיהם ויצריהם והעלתם למדרגת עבודת האלוהים - היא מטרת ההלכה. אולם זיקוק זה אינו מתקיים בכור של שלילה וסגפנות, כי אם על ידי הטבעת כיוון ותכליתיות על החיים הטבעיים. הזדווגות החיה שבאדם עם צלמו האלוהי מטהרת את גופו ומקדשתו. זיווג זה מתקיים על ידי הטלת עול מצוות ההלכה על הגוף. הציווי ההלכתי לא בא לטמא את האדם המוחשי ולרחקו, אלא לטהרו ולקרבו. הגורם ההלכתי כשהוא חל על חייבשרים רוויים ומדושנים תכופי אינסטינקטיביות פרועה, אטומי תאוות פרא, מאציל את הוד השכינה על הגוף. ההלכה מצווה על האדם להתענג על הדר הבריאה וזיווה במידה לא פחותה מאיש התענוג.⁷⁵

הרב סולובייצ'יק מסביר כאן את הסתירה שעמה התמודדה המחשבה: מציאות-טבע ומציאות-רוח. מצד אחד יש בעולם ובאדם הטבע שלו – בהמיות, יצרים ותשוקות חסרות תכלית; ומצד שני, יש באדם צד שכלתני, רוחני ובעל כיוון עם משמעות. מחשבה מסוימת זנחה מוסרית את הצד הטבעי, והתחשבה בצד רוחני שזורק את החיים הביולוגיים-טבעיים; לעומתה היהדות בחרה בדרך אחרת – העלאת הגוף, לקיחת המקומות היצריים והנמוכים לכאורה למקומות נעלים. הוא מסביר שההלכה היהודית מדברת כמעט כולה על החיים האנושיים. כל-כך הרבה הלכות נכתבו על אכילה – הלכות כשרות – או על מין; תפקידן של ההלכות האלה היא רוממות החיים היצריים, הביולוגיים של האדם. סולובייצ'יק נותן כדוגמה את

⁷⁵ שם, עמ' 207

ההזדווגות המינית, שבנצרות ובפילוסופיה היוונית קיבלו קונוטציה שלילית, ואילו ביהדות הן מן המצוות המרכזיות ואף המצווה הראשונה בתורה (פרו ורבו). ההלכה היהודית, בהיכנסה לפרטי הפרטים שבמעשים הכי אינטימיים ועדינים, מעלה את יצר המין למקומות מקודשים.⁷⁶ בהמשך הוא נותן עוד שלל דוגמאות שבהן נכנסת ההלכה לחיי היום-יום האנושיים, על שלל פרטיהם הקטנים.

דרך התעלות שלישית ואחרונה שמקשרת את סולובייצ'יק לקיומיות היא התמדת הנבואה:

התמדת הנבואה - כיצד? זיווג הגילוי והמציאות בא לידי ביטוי גם בתפיסת הנבואה. תפיסה זו כיצד? תחילתה של נבואה, שהיא אחד מעיקרי האמונה, הוא גילוי האלוהים לאדם והכוונת דברו לו. הנביא מוצא מן העולם הממשי אל עולם פלאי, על-שכלי ועל-אונטולוגי. שם מצטווה הנביא לחזור לעולמו הריאלי ולתקנו ולטהרו. גילוי הנבואה הוא גילוי האל לבני אדם, לא לשם יציאתם מן העולם הזה, אלא לשם תיקונו והעלאתו של העולם הזה.⁷⁷

הרב סולובייצ'יק ממשיך שם ומציג את שיטת הרמב"ם, שלפיה ההתגלות האלוהית לא יכולה להופיע לאדם ללא הכנה ובקשה של האדם. סולובייצ'יק מסתמך על זה וקובע את בקשתו של האדם להתגלות אלוהית כהכרח. אלוהים לא יתגלה לאדם כאשר אין שיתוף פעולה מהצד האנושי. הנבואה, ההתגלות, מוכרחת להיות המשך של השתדלות האדם, מאמץ מצידו והתמדה בבקשת האל.

כך שוזר הרב סולובייצ'יק בצורה מופלאה את הקיומיות בהלכה היהודית. בשלושת האלמנטים שהרב סולובייצ'יק מעמיד כחלק מההלכה הוא מתמצת סובייקטיביות, הדגשת קיום ממשי וחירות – שלושה מאפיינים שהצגנו במבוא כמאפיינים של ההגות האקזיסטנציאליסטית. ההלכה, שאותה ראינו בהתחלה כמנותקת מהאדם ונטולת בחירה וחירות, כאידיאל אובייקטיבי שמחוץ לקיום האנושי, מתגלה לטענתו של סולובייצ'יק כהלכה קיומית למופת. עירוב השכל האנושי בלימוד התורה מדגיש את הפן הסובייקטיבי שבהלכה ונותן צד אישי לכל אחד שלומד תורה. העלאת הגוף באמצעות החלת ההלכה בעיקרה על החיים הטבעיים, האנושיים, מוציאה אותה מהתחום הנשגב והמנותק ומורידה אותה לקיום האנושי, לממשות. התמדת הנבואה מקנה לאדם את החירות האנושית שבהתגלות האלוהית – והופכת את האל לאל שמתגלה על ידי אקט של בחירה חופשית.

סיכום

בפרק זה הצגנו את שיטתו הקיומית של הרב סולובייצ'יק. ראינו שהדת תופסת מקום מרכזי בהגותו הפילוסופית; ההלכה היהודית היא פרט הכרחי בגאולת האדם וביציאתו אל החירות. בכך ראינו שלעומת ויקטור פראנקל, הרב סולובייצ'יק מציג תפיסה שונה על מקומה של הדת באקזיסטנציאליזם וניסיונו להבין כיצד מתבטא שיוכו לזרם הזה. אם נבחן אותו לאור ההגדרה של סארטר לאקזיסטנציאליזם, נראה שהרב סולובייצ'יק לא עונה להגדרה הזו. סארטר טען שהאקזיסטנציאליזם אינו מושפע ממציאותו של האל גם אם היה קיים. לעומת זאת, ראינו אצל סולובייצ'יק שיטה אקזיסטנציאליסטית דתית, שמנכיחה את האל ונותנת לו מקום מרכזי ומשמעותי. הקיומיות של הרב סולובייצ'יק מתבטאת בכך שההלכה, לימוד התורה והנבואה מכילים ערכים קיומיים של חירות, סובייקטיביות וקיום.

⁷⁶ שם, עמ' 213
⁷⁷ שם, עמ' 217

סיכום

בסיכום נעבור על עיקרי הדברים שראינו בכל פרק, ומהם נגיע למסקנת העבודה.

בפרק על ז'אן פול סארטר הצגנו את שיטתו הקיומית ואת ההגדרה שהוא נותן לאקזיסטנציאליזם. סארטר הובא כאן כדוגמה לאקזיסטנציאליסט מובהק, שהוא גם אתאיסט, והיווה מבוא ופתיחה לחקירת שני ההוגים הבאים אחריו. הסברנו את המושג "הקיום קודם למהות" לפי סארטר וראינו שאמירה זו כללה, בעקבות האתאיזם, את מחיקת כל המהויות שקודמות לאדם, כולל סולם ערכים אובייקטיבי מסוים – והפיכת האדם ליצור עם חירות בלתי מוגבלת שקובע לחלוטין את מהותו. לדידו של סארטר, זהו מאפיין יסודי באקזיסטנציאליזם. התעכבנו גם על האמירה, שקדימות הקיום למהות על פי האקזיסטנציאליזם רלוונטית באותה מידה גם אם אלוהים קיים. את שאר ההוגים חקרנו בעקבות הגדרתו של סארטר. ניסינו להבין האם הם מתכתבים עם ההגדרה שלו והאם היותם דתיים משנה מהותית את התפיסה הקיומית שלהם.

ויקטור פראנקל נבחן כאקזיסטנציאליסט דתי, עם תפיסת עולם דתית מסוג ליברלי ופתוח. הצגנו מאפיין קיומי שקיים בתורתו – הבחירה החופשית. החירות לפי פראנקל כוללת את הבחירה בלא-מודע הרוחני, שמכוון את האדם למצוא משמעות רוחנית בחייו. הראינו שעל פי פראנקל קיומו של האל דווקא משפיע על מהות האדם, שכן הוא נמצא בלא-מודע הרוחני ומתגלה לאדם דרכו. האל הלא-מודע קובע מהות לכל אדם בנפרד, יום יום שעה שעה. הצד הקיומי של פראנקל מתבטא בכך שבמשמעות החיים יש צד אובייקטיבי וצד סובייקטיבי: הערך הוא אובייקטיבי וקיים בפני עצמו, והאדם מנקודת מבטו ומצבו המסוים יוצר משמעות חדשה, הייחודית רק לו. בקיומו של האדם נוצרת מהות חדשה זו. בכך ראינו שיטה אקזיסטנציאליסטית דתית חדשה ושונה מהאקזיסטנציאליזם של סארטר, שיטה אשר לא עונה להגדרת "הקיום קודם למהות" שלו.

הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, ההוגה השלישי אותו חקרנו, נחקר בתור אקזיסטנציאליסט דתי מסוג שונה מזה שראינו אצל פראנקל. הצגנו את גישתו הקיומית שדיברה על גורל וייעוד, ושאלנו מהו ייעוד זה ואיך מגיעים אליו. הייעוד מוכרח להיווצר על ידי גילוי אלוהי חיצוני, מה שהופך את אלוהים לגורם הכרחי בגאולה הקיומית של האדם. ייעוד זה מתממש בקיום ההלכה. אחרי הסבר זה ניסינו להבין, כיצד קיום ההלכה בא לידי ביטוי בצורה קיומית. הראינו שלוש סיבות שנותן סולובייצ'יק, שמציגות את ההתגלות האלוהית ביהדות בצד הקיומי שלה. האחת היא שלטון השכל בלימוד התורה – האדם בלומדו את התורה מעלה חידושים שלא בהכרח טבועים בה מאופן קיומה, אלא הם באים משכלו ומעולמו האישי. כך הוא מכניס סובייקטיביות ללימוד התורה. השנייה היא התעלות הגוף בקיום ההלכה – ההלכה מתייחסת דווקא לדברים גשמיים, ומתעסקת בפרטים הקטנים שבחיי היום-יום. כאן ראינו את הדגשת הקיום שבהלכה. השלישית היא ההתמדה הנבואית – כאשר האל מתגלה לאדם בצורת נבואה, האדם חייב לבחור ולהתכונן לכך; האל לא יתגלה לאדם בלי שיהיה צד שבא ממנו. כך ראינו את הצד החירותי והסובייקטיבי שבנבואה. משלוש הסיבות הנ"ל, תורת הרב סולובייצ'יק הדתית הינה אקזיסטנציאליסטית. כך ראינו ביטוי נוסף של אקזיסטנציאליזם דתי, שונה מזו של סארטר.

לסיום אביא את דבריו של אביעזר כהן, המתאר את היחס בין אקזיסטנציאליזם דתי לאקזיסטנציאליזם אתאיסטי.

בעוד שסארטר מציג את האדם כיוצר את מהותו, הרי שרוזנצווייג למעשה מציג את האדם כמביא מהות זו לידי גילוי. אך עלינו להדגיש שמדובר במהות ייחודית לאותו אדם, וזו גם עלולה להביא את האדם למתיחות עם הסביבה בה גדל ובה הוא פועל. פעילות מתוך 'יכולת', אם כן, לא רק שאיננה סותרת מצב של אותנטיות, אלא מבטאת את מצבו האותנטי של האדם. אמנם, האדם איננו יוצר את עצמו אלא מגלה את עצמו, או בניסוח אחר, לומד להכיר את מהותו בזמן נתון. קביעה זו עשויה להוות תמצית ההבחנה בין אקזיסטנציאליסט דתי (כמו רוזנצווייג וקירקגור) לבין זה האתאיסט (לפחות בנוסח של סארטר). קירקגור, לדוגמה, איננו מדבר על 'המצאת האני' אלא על 'מציאת האני', ובדבריו אנו למדים על חתירה להבין את ייעודו כאשר האחרון מהווה גורם נתון. עולה כאן הטענה שה'אני' נברא על ידי אלוהים, ובכך למעשה אנו מדברים על גזירת גורל, או בניסוח חריף יותר 'מהות קודמת לקיום'; מונחים שלכאורה אין רחוקים מהם ומהעמדה האקזיסטנציאלית.⁷⁸

מה שראינו אצל ויקטור פראנקל ואצל הרב סולובייצ'יק, והיטיב לנסח זאת כהן, הוא גילוי של האני במקום המצאה של האני. הוגים אלה הציגו שיטות דתיות שבהן יש ערכים ומהויות קבועים מראש, ומכך עלה הקושי מול ההגדרה של סארטר, שטענה שקיום האל לא רלוונטי לאקזיסטנציאליזם. אולם, השיטות של פראנקל וסולובייצ'יק הראו לנו שעל אף קיומן של מהויות מסוימות וערכים לפני קיום האדם, הם הופכים לרלוונטיים רק על ידי כך שהאדם בוחר בהם, מגלה אותם בדרכו ומקיים אותם בעולם.

מסקנה סופית

מסקנת העבודה שלי היא: למרות הגדרתו של סארטר, אקזיסטנציאליזם דתי הוא אפשרי, וגם הוא נכנס תחת התחום האקזיסטנציאליסטי. הדרך לכך היא ניסוח יחס חדש בין קיום למהות, שונה מזה שתיאר סארטר.

⁷⁸ כהן, עמ' 549

ביבליוגרפיה

- גולומב, יעקב. **מבוא לפילוסופיות הקיום**. תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1990.
- יששכר, מיכל. "תורתו ההגותית של ויקטור פראנקל", **חידושים בחקר ירושלים**, כרך 26, חוב' 1, 2024, עמ' 115-156.
- כהן, אביעזר. "על קיום ואי קיום מצוות מתוך "יכולת": אקסיסטנציאליזם דתי במשנתם של ר' מרדכי יוסף מאיזביצה ופרנץ רוזנצווייג." **יהדות – סוגיות, קטעים, פנים, זהויות**. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון, תשס"ז, עמ' 525-575.
- מלכיאל, אליעזר. **חכמה ותמימות: פירוש לכמה תורות וסיפורים של רבי נחמן מברסלב**. תל אביב: משכל, 2005.
- סארטר, ז'אן-פול. **האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם**. תרגם עירן דורפמן, ירושלים: כרמל, 2014.
- סולוביצ'יק, הרב יוסף דב הלוי. **מן הסערה: מסות על אבלות, ייסורים והמצב האנושי**, תל אביב: משכל, 2009.
- . **איש ההלכה-גלוי ונסתר**. ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית - המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, 1939.
- . **איש האמונה**, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1952.
- סיגד, רן. **אכסיסטנציאליזם: המשך ומפנה בתולדות התרבות המערבית**. ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ה.
- פרנקל, ויקטור. **השאיפה למשמעות**. תרגם שאול ברודיא, ירושלים: דביר, 1985.
- . **האדם מחפש משמעות**. תרגם חיים אייזיק, תל-אביב: דביר, 1981.
- . **האל הלא-מודע**. תרגם שמעון לוי, ירושלים: דביר, 1985.
- שגיא, אבי. "בדידותו של איש האמונה במשנתו של י"ד סולוביצ'יק, הדיאלקטיקה של גורל וייעוד". **דעת, כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה**. חוברת 3/2, תשלח-תשלט, עמ' 247-257.
- שוורץ, דוב. **הגותו הפילוסופית של הרב סולוביצ'יק**. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2008-2022.

רפלקציה

כשהתחלתי ללמוד לקראת עבודת הגמר, קראתי ראשית את סארטר והתעצבה לי הגדרה מסוימת לאקזיסטנציאליזם. אחרי הקריאה של סארטר, הסתקרנתי לראות כיצד ייתכן אקזיסטנציאליזם דתי. ההגדרה של סארטר הייתה ברורה ונראתה אתאיסטית לגמרי, שמוחקת כל מהות שקודמת לקיום. סארטר אמר שהאל יכול להתקיים וזה אינו משפיע על ההגות הקיומית, ורציתי לראות האם קיים אקזיסטנציאליזם דתי שאכן מושפע מן הדת. ידעתי שאחקור את הרב סולובייצ'יק לדוגמה, וברור שהאל ישפיע בדרך מסוימת על תורתו. בעקבות זאת הסתקרנתי ורציתי לראות כיצד הוא יכול להסתדר עם האקזיסטנציאליזם שראינו אצל סארטר. כשהמשכתי וקראתי את פראנקל, עלתה אצלי התמיהה וגם שאלתי את המנחה שלי כיצד ניתן לשייכו לתחום הזה. הוא דיבר על מוסר אובייקטיבי ומהות מוגדרת מראש לאדם. לא הבנתי איך ייתכן שהוא חלק מההגות הקיומית.

כשחקרתי יותר לעומק, גיליתי שהמצב מורכב יותר ממה שחשבתי. הבנתי שהאקזיסטנציאליזם של סארטר הוא ביטוי מסוימת של התורה הזו, וכך ראיתי כמה התחום הזה מגוון ושונה בין ההוגים השונים. פראנקל הציג שיטה דתית שמערבת את המאפיינים האקזיסטנציאליים, בנותנה להם צד אובייקטיבי וצד סובייקטיבי. ללמוד את פראנקל גילה לי תורה מעניינת וייחודית. המשכתי לקרוא את הרב סולובייצ'יק וגיליתי תורה שביטלה רבים לפניו. ראיתי עוד שיטה אקזיסטנציאליסטית מיוחדת שמציגה בצורה מופלאה את היהדות כקיומית במהותה.

מתוך כך, נושא העבודה שלי התעצב והתהווה על היחס בין הגדרתו של סארטר לקיומיות, להוגים קיומיים אחרים. אני בא מרקע דתי, ומסקרנות לחקור יחס בין פילוסופיה כללית ליהדות. עבודתי העלתה את השאלה איך לאור הגדרתו של סארטר ייתכן אקזיסטנציאליזם דתי, והיא נבעה מסקרנות לבדוק האם אקזיסטנציאליזם ודת, ובפרט היהדות, הם תחומים שמסוגלים ללכת שניהם יחדיו. למדתי מהעבודה המון, בין אם בכישורים טכניים של כתיבת עבודה ובין אם בידע כללי ופיתוח עצמי של עולם הרוח.

תודות

ראשית, אני רוצה להודות לד"ר הרב איתן אברמוביץ' שהנחה אותי בחקירת וכתובת העבודה. המקצועיות המדהימה והבלתי מתפשרת לצד סבלנות והקשבה הן שעזרו לי להגיע לתוצר סופי זה.

תודה לרב אייל נתיב, מנחה המגמה בישיבת שפע. תודה על התמיכה וההסבר לאורך כל הדרך.

תודה לרב ידידיה אבינר, ר"מ הכיתה, שתמך כל הדרך, הבין והכיל את העומס הטכני.

תודה לחברים לשכבה – נוה קלי, יוסף דב הלפרין, אלעזר וכמן, ישי שרייבר וידידיה עמרן – על תמיכה טכנית לקראת הסוף העמוס והמאתגר ועל תמיכה נפשית.

תודה להוריי ולקב"ה.

נספחים

הצעת מחקר

פרטי התלמיד:

שם: איתן משה לובין

ת"ז: 330600149

כתובת: צרת 4 ירושלים

טלפון: 0584900648

דוא"ל: eitanlubin@gmail.com

פרטי מנחה:

שם: איתן אברמוביץ

ת"ז: 036059756

כתובת: הכנסת אורחים 777 תקוע

טלפון: 0504455833

דוא"ל: eynatan@gmail.com

דרג אקדמי: ד"ר לפילוסופיה

מקום עבודה: ישיבת 'שיח יצחק', אפרתה

פרטי בית הספר:

שפע מקור חיים, ירושלים.

סמל מוסד: 615948

shefa.makor@gmail.com

02-579-4457

פרטי רכז עבודות גמר:

אייל נתיב

050-3911-639

eyalin6@yeshivatshefa.org.il

תחום הדעת שבו נכתבת העבודה: פילוסופיה.

סוג עבודה: לא צמודה.

נושא העבודה: אקזיסטנציאליזם ודת.

שאלת המחקר:

כיצד דתיות, או לחלופין אתאיזם, באות לידי ביטוי בתורתם של הוגים אקזיסטנציאליסטים שונים?

מהלך המחקר:

במחקר אבדוק את ביטויין של עמדות ביחס לאל בתורות קיומיות שונות. אתמקד בשלושה הוגים שמקובל להגדירם כאקזיסטנציאליסטים, קיומיים, אשר מייצגים שלוש עמדות שונות ביחס לדת ולאל: ז'אן פול סארטר, ויקטור פרנקל והרב יוסף דב סולובייצ'יק.

סארטר, האתאיסט המוחלט מבין שלושתם, שמצהיר על כך בתורותיו, ייחקר ראשון. אבדוק היכן האתאיזם שלו מונח בתורתו, כיצד הוא מגיע לידי ביטוי והאם הוא תופס מקום מרכזי בכתביו. אתמקד בספרים "האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם", וב"מבחר כתבים" – ליקוט קטעים מהספר "הישות והאין".

אחריו, ויקטור פרנקל ייצג את הפילוסוף המאמין. פרנקל מאמין בנוכחותו של האל, אך הוא אינו אדם דתי. האל תופס מקום בתורתו באופן מוצהר, אך פרנקל לא היה יהודי אורתודוכסי קלאסי. אבדוק היכן הדתיות באה לידי ביטוי בספריו ועד כמה היא מרכזית. אתמקד בספריו הפילוסופיים של פרנקל "האל הלא מודע" ו"השאיפה למשמעות".

לבסוף, אתייחס לעמדתו של הרב סולובייצ'יק. הרב סולובייצ'יק ישמש בתור ההוגה הדתי מבין השלושה. בדומה לפרנקל, הוא מאמין באלוהים, אך בשונה ממנו, הרב סולובייצ'יק הוא רב יהודי, דתי אורתודוכסי. אבחן איך אמונתו באה לידי ביטוי במשנתו האקזיסטנציאלית. אתמקד בספרים "קול דודי דופק", "איש האמונה הבודד" ו"מן הסערה", שהם ספרי המחשבה המרכזיים שלו המתקשרים לאקזיסטנציאליזם.

רקע תאורטי לעבודה:

האקזיסטנציאליזם, תורת הקיום, הולכת כנגד קודמיה, ונותנת הגדרה מחודשת לקיום, מהות, ערכים, בחירה ותודעה. באופן כללי, האמירה היסודית של התורה הקיומית היא: "הקיום קודם למהות". האמירה פה היא שהאדם אינו נולד עם מהות מסוימת והוא בלתי ניתן להגדרה. לפי האקזיסטנציאליזם, האדם מגדיר את מהותו בעצמו, ומהותו נקבעת ע"י מעשיו. תורה זו יוצאת כנגד קודמיה, בעיקר אל מול הדטרמיניזם, שמחליט שהאדם הוא תוצאה של גורמים, כוחות ותאווה, ושזכות הבחירה אינה אמיתית. היא מאמינה בבחירה חופשית, בחירות מוחלטת ובשוויון הזדמנויות.

תורה זו מסועפת ומגוונת ובאה לידי ביטוי בצורות רבות, בהתאם לפילוסוף שמפיו נאמרה. כל כך שונות הן התורות, שלפעמים קשה לעמוד על מכנה משותף בין כולן והקשר לא תמיד נראה בבירור. אנסה לתת בעבודתי, בין השאר, מכנה הגותי קיומי משותף לפילוסופים שבהם אדון, על אף השוני ביניהם. כחלק מגיוון זה, ההתייחסות לשאלת האל אינה חד משמעית ואינה אחידה בין אקזיסטנציאליסט אחד למשנהו. שאלה זו צצה אצל פילוסופים במאות השנים האחרונות, עם הופעתו של האתאיזם. מאז שבני אדם התחילו לערער על המובן מאליו ושאלו באימה את השאלות הגדולות, ביניהן: האם יש אלוהים?, הפילוסופים עוסקים רבות בשאלה זו. מדקארט, שנותן הוכחות פילוסופיות לקיומו של האל, אל ניטשה שזועק בחרדה על הריגתו של האל ע"י בני האדם. על סמך תשובות שענו לעצמם ההוגים, התפתחו דעות שונות בשאלת מהות בני האדם כפרטים או ככלל. האקזיסטנציאליסטים נוקטים עמדות שונות בנוגע לנוכחותו של האל, והימצאותו או אי הימצאותו באה לידי ביטוי בתורתם. אם אצל אחד נראה שהאקזיסטנציאליזם הוא אתאיסטי בהכרח, כמו אצל סארטר, הרי שאצל הוגה אחר האל הוא חלק בלתי נפרד מהתורה הקיומית, כמו לדוגמא רוזנצווייג או קירקגור.

הפילוסופים שאני רוצה לבדוק בעבודתי מסכמים, פחות או יותר, את הקשת מהבחינה הזו.

ז'אן פול סארטר, שאיתו אתחיל, מצהיר בכתביו, כמו "האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם", על היותו אתאיסט. סארטר מדבר על בחירה חופשית, וגם על יצירת ערכים. השערתי באופן כללי היא, מקריאת הספר דלעיל, ש"היעלמותו של האל" היא שיוצרת את היעלמותם של הערכים האובייקטיביים. סארטר מדבר רבות על סובייקטיביזם, ועל כך שאין אל שקובע ערכים, תפקידים ומהויות מחד, ואין טבע אנושי דטרמיניסטי שמחליט על האדם מאידך. חירות מוחלטת. סארטר ייצג אקזיסטנציאליזם מעט יותר קלאסי ומוכר, מכיוון שסארטר הוא פילוסוף אקזיסטנציאליסט שהגדיר את עצמו ככזה, וגם בגלל שהזרם האתאיסטי בתורה הקיומית הוא יותר ברור (בניגוד לאקזיסטנציאליזם דתי, שלכאורה יש בו סתירה פנימית), קלאסי ומקורי.

ויקטור פראנקל הוא ממציא הלוגותרפיה, שהיא שיטה טיפולית פסיכולוגית. למרות היותו פסיכולוג, לפרנקל יש גם הגות פילוסופית, המשויכת להגות הקיומית, כמו שנאמר בספרו "האל הלא מודע" למשל ואף נאמר עליו במחקרים. פרנקל היה יהודי, ובספריו ("האדם מחפש משמעות" לדוגמה) הוא מצהיר על היותו אדם מאמין, אך הוא לא היה דתי שומר מצוות. פרנקל גם הוא מדבר על בחירה, וגם על חיפוש משמעות כמניע אנושי ראשוני. השערתי היא, שלפי פרנקל האל מייצג מערכת ערכים אובייקטיבית, ושבניגוד לסארטר, משתמע מדבריו שדווקא יש טבע אנושי, והוא החיפוש אחר משמעות, ואולי לנוכחותו של האל יש קשר לכך. אנסה לבחון כיצד הבחירה המלאה מתיישבת עם הימצאות האל ועם הערכים האובייקטיביים.

הרב יוסף דב סולובייצ'יק הוא רב אורתודוקסי מודרני, שכתב בעיקר ספרי מחשבה והגות יהודית. הוא לא שייך את עצמו במפורש לקבוצת האקזיסטנציאליסטים, אך הוא התעסק בעולמו של המאמין גם מתוך גישה קיומית, ובחלק מהמחקרים שנכתבו עליו הוא מוגדר כאקזיסטנציאליסט. השערתי היא, מקריאת הספר "קול דודי דופק", שלדעתו היהדות היא גורל שנכפה על היהודי, ללא קשר לבחירה. אולם, לכל אדם יש הבחירה החופשית לפעול ולהגדיר את עצמו במצבו הנתון, ויש לו הזכות לבחור כיצד לפעול בגורל זה.

ראשי פרקים משוערים:

1. מבוא

- 1.1. אקזיסטנציאליזם – הגדרתו, ועמידה על ענפיו וגיוונו.
- 1.2. דת אצל פילוסופים אקזיסטנציאליסטים שונים.
2. פרק ראשון: ז'אן פול סארטר.
3. פרק שני: ויקטור פראנקל.
4. פרק שלישי: הרב יוסף דב סולובייצ'יק.
5. סיכום: כיצד דת/אתאיזם באו לידי ביטוי אצל שלושת ההוגים הנ"ל?
6. מסקנה: אתאיזם, דת ואקזיסטנציאליזם.

לו"ז משוער:

סוף מרץ: התבוננות מעמיקה באקזיסטנציאליזם באופן כללי, קריאת כתבים על הנושא (לא רק של השלושה הנ"ל).

סוף אפריל: כתיבת המבוא.

סוף יולי: קריאת ספרים של שלושת ההוגים הנ"ל, סיכום תמציתי בצד.

סוף אוגוסט: כתיבת פרק ראשון.

סוף ספטמבר: כתיבת פרק שני.

סוף אוקטובר: כתיבת פרק שלישי.

סוף נובמבר: סיכום ומסקנה.

ביבליוגרפיה (מקורות שבהם אשתמש בעבודתי):

- ❖ סארטר, ז'אן פ', אקזיסטנציאליזם הוא הומניזם, תרגום מצרפתית: ערן דורפמן, ירושלים: הוצאת כרמל, 1946.
- ❖ סארטר, ז'אן פ', מבחר כתבים, ערך: מנחם ברינקר, תל אביב: ספריית פועלים, 1985.
- ❖ סולובייצ'יק, הרב יוסף דב, איש האמונה הבודד, תרגום: ד"ר קלמן ניומן, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 1965.

- ❖ סולובייצ'יק, הרב יוסף דב, מן הסערה, ירושלים : עמותת תורת הרב, תשס"ד.
- ❖ סולובייצ'יק, הרב יוסף דב, קול דודי דופק, ירושלים : משרד החינוך והתרבות, תשל"ז.
- ❖ פרנקל, ויקטור א', מבוא ללוגותרפיה : האדם מחפש משמעות : ממחנות המוות אל האקזיסטנציאליזם, תרגום : חיים איזק, לוד : דביר הוצאה לאור, 2001.
- ❖ פרנקל, ויקטור א', האל הלא מודע : פסיכותרפיה ודת, תרגום : שמעון לוי, ירושלים : דביר, 1985.
- ❖ פרנקל, ויקטור א', השאיפה למשמעות, ירושלים : דביר, 2011.
- ❖ כהן, אביעזר, "על קיום ואי קיום מצוות מתוך 'יכולת' — אקסיסטנציאליזם דתי במשנתם של ר' מרדכי יוסף מאיזביצה ופרנץ רוזנצוויג", בתוך : חביבה פדיה ואפרים מאיר (עורכים), יהדות : סוגיות קטעים פנים זהויות - ספר רבקה, באר שבע : מוסד ביאליק, תשס"ז, עמ' 575–525.
- ❖ מרגולין, רון, הדת הפנימית : פנומנולוגיה של חיי הדת הפנימיים והשתקפותם במקורות היהדות מן המקרא עד החסידות, רמת גן : הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2011.
- ❖ סיגד, רן, אקסיסטנציאליזם : המשך ומפנה בתולדות התרבות המערבית, ירושלים : מוסד ביאליק, תשל"ה.
- ❖ שוורץ, דב, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, רמת גן : הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2008-2022.
- ❖ Von Devivere, Beate, **Meaningful Work: Viktor Frankl's Legacy for the 21st Century**, Cham: springer, 2018.